

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

KANTOORGEBOUWEN in Nederland 1945-2015

cultuurhistorische en typologische QUICKSCAN

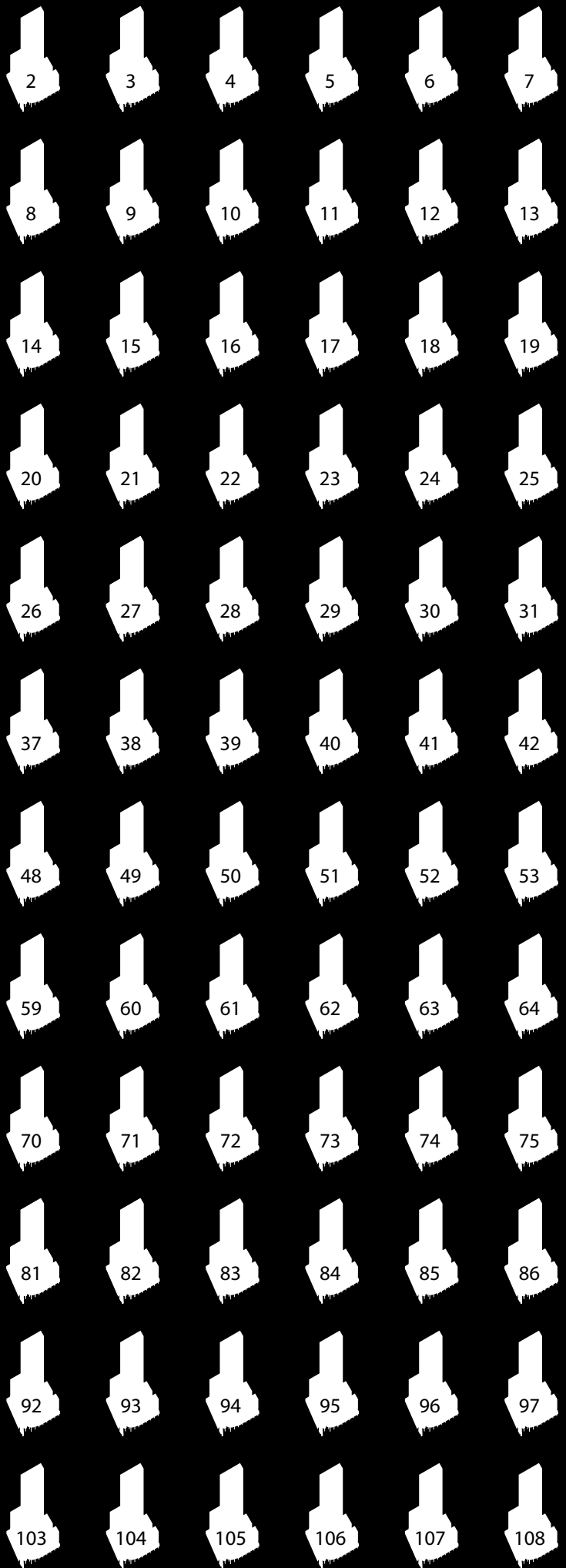
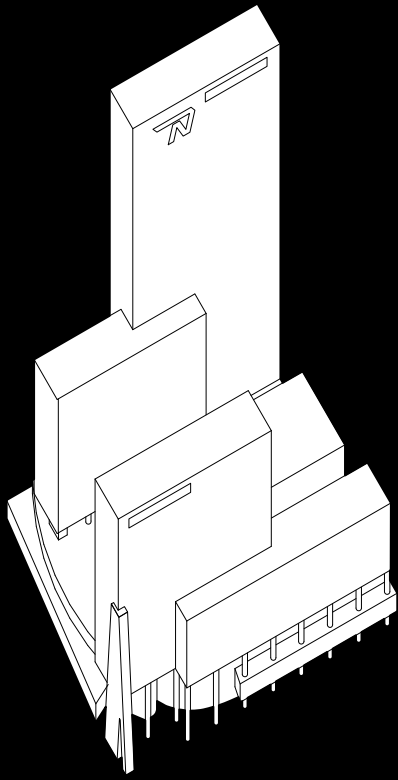
Voor- en achterzijde:

Niet beschermen maar herbestemmen staat voorop.

Het voormalige bankgebouw uit 1972 van architect Piet Zanstra is geen monumentaal icoon maar staat wel op een strategische plek bij de A10. Na enkele jaren leegstand is het kantoor in 2012 verbouwd tot hotel naar ontwerp van ZZDP architecten.

INHOUDSOPGAVE

het moderne kantoorgebouw als erfgoed?	3
leegstand	3
cultuurhistorische dimensie	3
aspecten	3
begrippen	7
1850 witte boorden fabrieken	9
1945 	
1945 icoon	11
1955 representatieve werkpaleizen	13
1955 icoon	15
1965 glazen dozen en cellenkantoren	17
1965 icoon	19
1975 kantoortuinen en grote gebaren	21
1975 icoon	23
1985 humane en flexibele (verhuur)kantoren	25
1985 icoon	27
1995 corporate identity en kantoorwijken	29
1995 icoon	31
2015 flexibele en virtuele kantoren	33
verantwoording	34
colofon	35

Acht miljoen vierkante meter leegstaande kantoorruimte in Nederland komt overeen met ruim honderd keer het kantoorgebouw van Nationale Nederlanden naast het centraal station in Rotterdam.

leegstand

Anno 2013 staat in Nederland ongeveer 8 miljoen vierkante meter kantoorruimte leeg. Dat is ongeveer 15% van de totale voorraad. Voor wie deze abstracte getallen weinig zeggen: het gaat per saldo om ruim honderd keer het kantoorgebouw van Nationale Nederlanden naast het centraal station in Rotterdam. Meer dan de helft van de leegstaande kantoren staat in het westen van Nederland. De leegstand is het grootst in kantoorwijken en treft vooral gebouwen die vóór 1995 zijn gebouwd. Het overaanbod aan kantoorruimte is structureel. De leegstand zal zelfs alleen nog maar toenemen, zo is de verwachting. We moeten daarom accepteren dat onverhuurbare en onverkoopbare kantoorgebouwen een keiharde realiteit zijn. Dat roept de vraag op: wat moeten we met deze gebouwen? In de talrijke discussies en publicaties over dit vraagstuk wordt leegstand vooral belicht vanuit een economisch vastgoedperspectief. Het wordt vooral besproken in termen van verhuurbaarheid, boekwaarde en potentie van de locatie. Loont het om een kantoorgebouw te upgraden, is herbesteding financieel haalbaar of is sloop de goedkoopste oplossing? Feit is dat van alle kantoorgebouwen die de afgelopen tien jaar aan de voorraad zijn onttrokken, ongeveer 60 procent is gesloopt en 40 procent is herbestedd waarvan het grootste deel tot woningen.

cultuurhistorische dimensie

In dit vraagstuk speelt cultuurhistorie nog nauwelijks een rol. Toch komt er steeds meer ruimte voor een benadering waarin leegstand niet alleen als een economisch probleem, maar ook als een culturele uitdaging wordt gezien. Dat wil zeggen, een insteek met oog voor identiteit, tijdsbeeld, schoonheid en uniciteit die warmte toevoegt aan de discussie. Vanuit die benadering komen ontwerpers met frisse ideeën, stellen eigenaren hun gebouw open voor experimenteel gebruik, zien gemeenten kansen en herijken ze hun stadsvisionen. Zo worden er nieuwe kansrijke verhalen gemaakt. Het bewustzijn groeit dat cultuurhistorisch erfgoed een positieve bijdrage kan leveren aan ons werk- en leefklimaat. Over de cultuurhistorische betekenis en waarde van het moderne kantoorgebouw is evenwel nog erg weinig bekend. Weliswaar kent vrijwel iedereen het kantoorgebouw van *Centraal Beheer* in Apeldoorn als exponent van de open kantoorruimte met een menselijke maat. Maar landelijke inventarisaties, waardestellingen en overzichtswerken van het kantoorgebouw als cultureel fenomeen bestaan (nog) niet.

aspecten

Zeker is wel dat slechts een klein deel van de kantoren uit de afgelopen vijftig jaar de onbetwiste iconische waarde heeft van het *Centraal Beheer* pand. Van de meeste kantoren is echter onbekend of ze de moeite waard zijn vanuit cultuurhistorisch perspectief. En belangrijker nog, welke kantoorconcepten karakteristiek zijn en kansen bieden voor de actuele transitieopgave. Het doel is namelijk niet beschermen maar herbesteden.

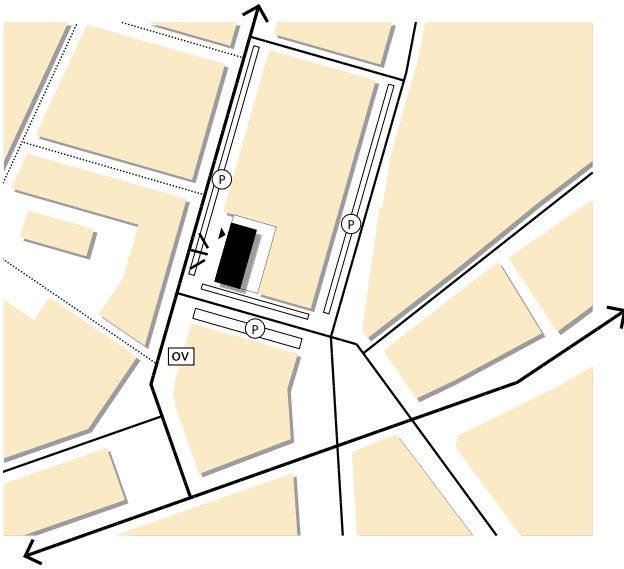
Welke eisen aan kantoorgebouwen hebben geleid tot veel voorkomende typen, verschijningsvormen en vestigingslocaties? Voor de beantwoording hiervan is kennis en overzicht nodig van de ontwikkeling die het kantoorgebouw de afgelopen halve eeuw heeft doorgemaakt. In die ontwikkeling zijn niet alleen functionele en organisatorische aspecten vormend geweest. Ook technologische innovaties, internationalisering, marktcondities, opdrachtgeverschap, mobiliteit, grondprijzen, arbeidsverhoudingen en regelgeving hebben hun invloed doen gelden op de aard en verschijningsvorm van het kantoorgebouw.

spreiding

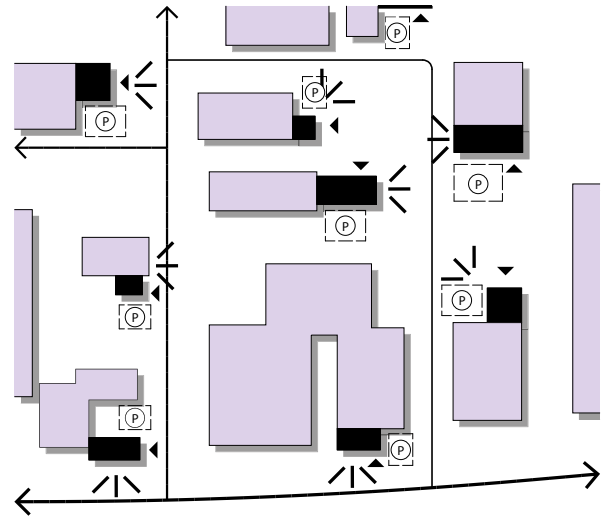
Van alle kantoorgebouwen in Nederland staat ruim een derde in kantorenwijken, een kwart in stadscentra, een vijfde in woonwijken en een zesde op bedrijventerreinen. De helft van de totale voorraad staat in Noord en Zuid Holland, en een derde van de totale voorraad staat in de vier grootste steden. Dat lijkt een behoorlijke concentratie maar in vergelijking met andere landen waar meestal slechts enkele concentratiepunten zijn, is in Nederland sprake van een relatief grote spreiding van kantoren over het land.

locatie

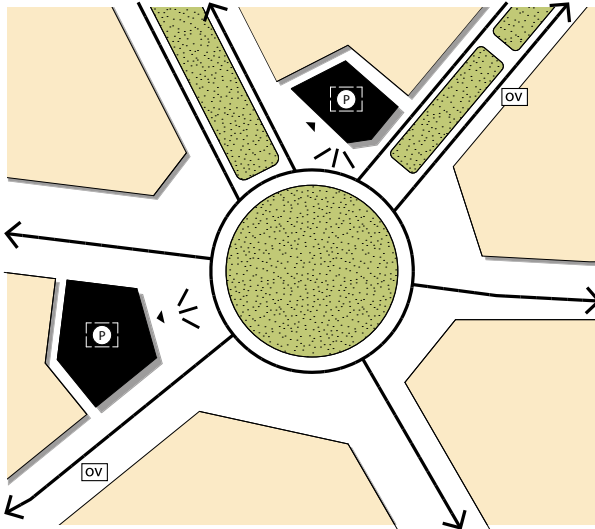
De aantrekkelijkheid van een locatie voor kantoren wordt in belangrijke mate bepaald door stedenbouwkundige randvoorwaarden, de verkeerssituatie, het personeelsaanbod en de grondprijzen. Het tijdvak 1945-2015 laat grofweg een trek zien die in de jaren vijftig begint in de historische binnenstad. In de jaren zestig wijken de kantoren samen met de (industriële) bedrijvigheid uit naar de naoorlogse werkgebieden aan de toenmalige stadsrand. In de jaren zeventig en tachtig is er sprake van een concentratie langs de invalswegen. In de jaren negentig trekken de kantoren naar de monofunctionele kantoorwijken bij de snelwegen aan de stadsrand. In de afgelopen decennia zijn de stationlocaties verspreid over de stad populair.

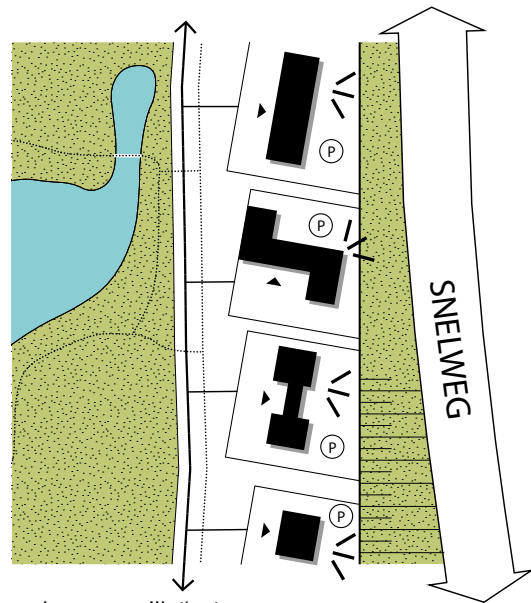
1. historische binnenstad ('50)

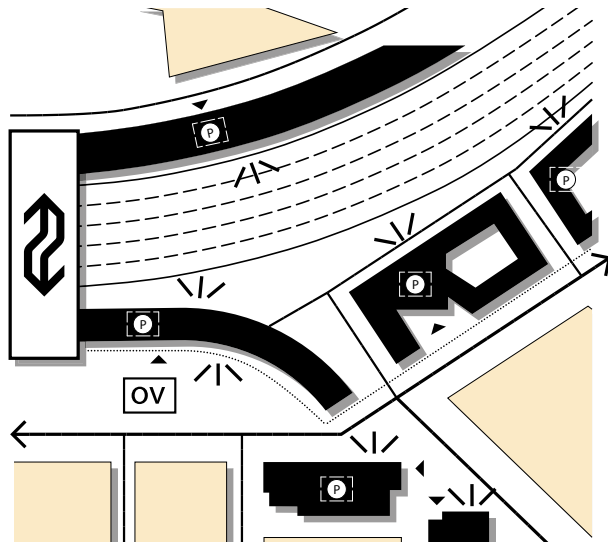
2. bedrijventerrein ('60)

3. doorgaande wegen ('70 - '80)

4. kantorenwijk ('90)

5. stationslocatie ('00)

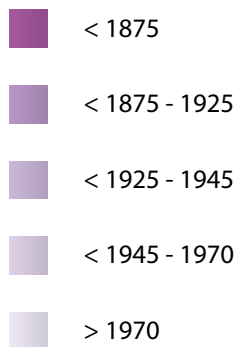
Legenda:

	= Voetpad		= Plantsoen
	= Secundaire weg		= Water
	= Hoofdweg		= Kantoorgebouwen
	= Talud		= Bedrijfsgebouwen
	= Parkeervoorziening		= Gemengde functies
	= Openbaar vervoer		
	= Hoofdtoegang		
	= Oriëntatie		

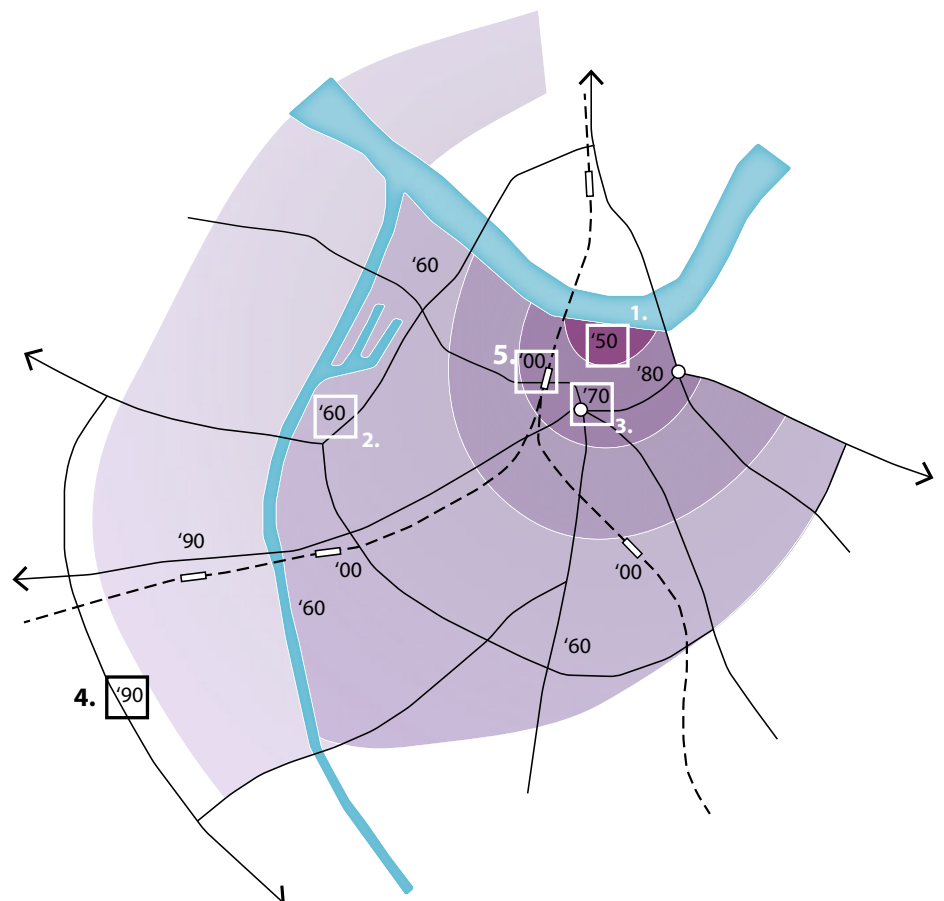

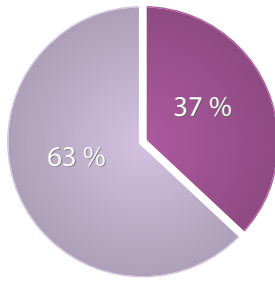
Deze tekeningen geven inzicht in de vestigingscondities voor kantoren sinds de Tweede Wereldoorlog. Bereikbaarheid, omgevingsfuncties en zichtbaarheid zijn altijd - in wisselende rangordes van belangrijkheid - bepalend geweest voor de locatiekeuze. Zo werden in de jaren vijftig veel kantoren gebouwd in een binnenstedelijke context waar allerlei functies dicht bij elkaar lagen. Het gros van de werknemers woonde in de omgeving en kwam lopend, op de fiets of met het openbaar vervoer naar het werk. Voor het kleine aantal auto's was voldoende plek in de omringende straten. De prominente locatie, statige verschijningsvorm en benadrukte entree weerspiegelden het belang dat destijds werd gehecht aan zichtbaarheid en onderscheidende uitstraling. In de jaren zestig won het aspect bereikbaarheid aan belang door de toegenomen mobiliteit en industrialisatie. Niet alleen voor het woon-werkverkeer, maar ook voor de distributie van goederen. Kantoren verrezen op monofunctionele bedrijventerreinen op logistiek gunstige locaties aan de toenmalige stadsrand. Tussen de bedrijfsloodsen en werkplaatsen waren de kantoren meestal pas op korte afstand vanaf de interne ontsluitingsweg zichtbaar. Zichtbaarheid en oriëntatie waren van ondergeschikt belang. Intussen slibden de binnensteden dicht en ontstonden in de jaren zeventig en tachtig kantorenconcentraties langs de doorgaande stedelijke

hoofdwegen. Daar was de bereikbaarheid gegarandeerd en waren de binnenstedelijke functies toch nog onder handbereik. Werknemers en bezoekers kwamen met de auto, waarvoor noodgedwongen parkeerkelders werden gerealiseerd. Keerzijden van deze locaties waren de hoge grondkosten en de langdurige, complexe bouwtrajecten. Dat maakte de onbegrensde en goedkope kantoorwijken langs de snelwegen zeer populair in de jaren negentig. Bereikbaarheid, zichtbaarheid en uitbreidingsmogelijkheden gingen hier optimaal samen. Het kantoorgebouw oriënteerde zich als uithangbord naar de snelweg en werd ontsloten aan de 'achterzijde' waar op het eigen terrein voldoende ruimte was voor goedkope parkeervoorzieningen. Het geïsoleerde en monofunctionele karakter van de kantoorwijken werd echter al snel als nadeel ervaren. De laatste trend is de populaire stationsomgeving bij de historische binnensteden, mede ingezet door de privatisering van de Nederlandse Spoorwegen. De moeilijke bereikbaarheid met de auto wordt gecompenseerd door het netwerk van openbaar vervoer en het aanbod van allerlei voorzieningen in de directe omgeving. Door de beperkte ruimte worden de kantoorgebouwen hoger en soms zelfs verweven met het station. De oriëntatie is gericht op zowel het spoor als de stad. Daarmee is de beweging rond, van binnenstad naar stadsrand en weer terug.

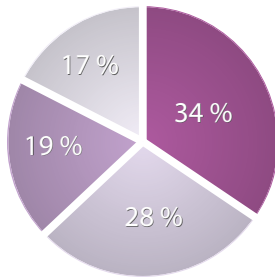
Schematische weergave van een willekeurige stad met jaarringen en hoofdinfrastructuur. Aan de hand van de jaartallen is duidelijk te zien wat de beweging is van de kantorenconcentraties in het tijdvak 1945-2015, en welke rol de hoofdinfrastructuur daarbij speelt. De genummerde vierkante uitsneden corresponderen met de ingezoomde locatietekeningen.

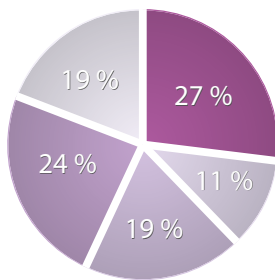
Eigendomssituatie:

- koop
- huur

Spreiding:

- kantoorwijken
- centra
- woonwijken
- bedrijventerreinen

Ouderdom:

- voor 1970
- 1970 - 1980
- 1980 - 1990
- 1990 - 2000
- 2000 - 2010

Bron: drs. R.L. Bak, Kantoren in cijfers 2011. Statistiek van de Nederlandse kantorenmarkt, Zeist 2012

ouderdom

De kantorenvoorraad bestaat ongeveer voor een kwart uit gebouwen ouder dan 1970, en dateert voor een tiende uit jaren zeventig, voor een vijfde uit jaren tachtig, voor een kwart uit jaren negentig en een vijfde uit de afgelopen dertien jaar. Het merendeel van de kantoorgebouwen in Nederland is dus betrekkelijk jong. Ongeveer tweederde van alle kantoren is gebouwd in de periode 1980-2010.

aanbod

Anno 2013 staat ongeveer 8 miljoen vierkante meter kantoorruimte leeg. Dat is ongeveer 15% van de totale voorraad. Meer dan de helft daarvan staat in het westen van Nederland, en dan vooral in kantorenwijken: de plekken waar kwantitatief ook de meeste kantoorgebouwen staan. Ruim tweederde van de leegstaande kantoorgebouwen is ouder dan 18 jaar, en dateert dus uit de periode van vóór de grote bouwhausse.

eigendomssituatie

Anno 2013 is minder dan de helft van de kantoorgebruikers tevens eigenaar en ruim de helft huurder. Kantoren van eigenaar-gebruikers onderscheiden zich veelal omdat in de verschijningsvorm veel aandacht naar specifieke wensen van medewerkers en bedrijfsimago is uitgegaan. Dat is vanuit het oogpunt van investering niet altijd efficiënt en marktconform, maar leidt veelal wel tot meer uitstraling en identiteit die bij herbestemming kan worden benut.

bouwmassa

Het Nederlandse kantoorgebouw is overwegend laag tot middelhoog en heeft een (samengestelde) doosvormige bouwmassa. Echte hoogbouw treffen we vooral aan in Rotterdam en sinds de tweede helft van de jaren negentig incidenteel ook in andere steden. Vrijere hoofdvormen zijn het resultaat van de introductie van de diepere kantoorruimte en de neiging van bedrijven om zich met markante gebouwen te willen onderscheiden.

gevel en architectuur

In het tijdvak 1945-2015 is de karakteristiek van de gevel sterk gewijzigd. Dragende bakstenen gevels maken plaats voor een eindeloze variatie aan ijl en abstract vormgegeven gordijn-, elementen-, klimaat- en dubbel gevels, die sinds de oliecrisis ook een isolerende en zonwerende functie krijgen. De architectonische vormgeving weerspiegelt de openvolging van stijlen die kenmerkend is voor de algemene architectuurgeschiedenis van Nederland.

Alle opvattingen, trends en modes zijn ook in de kantorenbouw vertegenwoordigd.

layout en constructie

De layout van het kantoorgebouw is – mede door de opkomst van verhuurkantoren - in hoge mate gestandaardiseerd en opgezet volgens vaste maten, modules en grids. Rationaliteit en flexibiliteit staan daarbij voorop. De industrieel vervaardigde prefab-elementen sluiten daar bij aan. Lange tijd gangbaar in de kantoorbouw was een module van 1,8 x 5,4 meter: een 1,8 meter brede gang met 5,4 meter diepe kamers aan weerszijden. Van grote invloed op de herbestemmingsmogelijkheden van een dergelijke layout is de constructie: het draagvermogen, de plaatsing en structuur van dragende wanden en kolommen, de plek van de stabilisatiekernen en –wanden, de mate waarin de plattegronden vrij indeelbaar zijn.

werkvloerdiepte

De vloerdiepte van een doorsnee kantoorgebouw in Nederland is met 12 tot 20 meter beperkt naar internationale maatstaven. De Nederlandse kantoor-medewerkers werkt daardoor dicht bij een raam met uitzicht en daglicht als grote voordelen. De keerzijde is dat het aandeel (kostbare) gevel en de neiging om complexe grondplannen te maken in Nederland groter is dan bij de veel diepere, blokvormige kantoorgebouwen in Angelsaksische landen.

werkplek en -klimaat

Ongeveer tweederde van alle kantoorgebouwen in Nederland heeft een relatief ondiep grondplan en is opgebouwd uit afsluitbare cellen. De kortstondige populariteit van de collectieve kantoortuin was een uitzondering op deze regel. De voorkeur voor het cellenkantoor komt voort uit het cultureel bepaalde individualisme, waarin grote waarde wordt gehecht aan privacy, zelfregulatie en autonomie. Interactie moet functioneel zijn. Het vloeroppervlak dat elke medewerker gemiddeld ter beschikking staat, ontwikkelde zich gedurende de onderzoeksperiode van circa 17 via 25 naar momenteel ongeveer 19 vierkante meter. Dat is naar internationale maatstaven riant. Mede verantwoordelijk daarvoor is de arbowetgeving met voorschriften voor afmetingen en daglichttoetreding. Bij ongeveer tachtig procent van de kantoren kunnen de ramen open en heeft de medewerker de mogelijkheid van individueel klimaatbeheersing. In een lawaaiere omgeving soms gecombineerd met een dubbele gevel of atrium.

werkcultuur

Door de sterke invloed van medezeggenschapsraden ligt bij kantoorbouw in Nederland een zwaar accent op het tevredenstellen van de medewerkers, zoals de mogelijkheid van individuele klimaatbeheersing. Kenmerkend is verder de egalitaire cultuur en platte organisatiestructuur waarin - naar internationale maatstaven - weinig onderscheid wordt gemaakt tussen gewone medewerker en management. Alleen het aantal mensen op een kamer zegt ieder over de rang.

waarden

Hoewel de strenge rationaliteit een belangrijke constante is, bestaat hét kantoorgebouw niet. Daarvoor is de architectonische en typologische verscheidenheid te groot. Bij het waarden zijn daarom de verschillende tijdsbeelden en de daarmee verbonden vormende factoren erg belangrijk. Geen enkel tijdvak of decennium is waardevoller dan het andere. Er zijn continu, verspreid over het land en op alle mogelijke locaties cultuurhistorisch waardevolle kantoorgebouwen gerealiseerd. De volgende hoofdstukken getuigen daarvan.

begrippen

Het moderne kantoorgebouw is een ruimtelijk zelfstandige eenheid waar hoofdzakelijk bureaugebonden administratief en boekhoudkundig werk wordt verricht. Dat kan gaan om een besloten administratiekantoor van een verzekeringsmaatschappij, een beperkt toegankelijk publiekskantoor van een arbeidsbureau of een volledig toegankelijk cliëntenkantoor van een adviesbureau. Het zijn allemaal 'paleizen' van onze moderne westerse samenleving waarin meer dan de helft van onze beroepsbevolking dagelijks zijn werk doet. Per tijdvak wordt een icoon, het archetype en het doorsnee kantoor getoond. Het icoon betreft een spraakmakend toonbeeld uit een bepaalde periode: een uitzonderlijk pareltje. Het archetype staat als tijdsbeeld voor een aantal algemeen gehanteerde ontwerpprincipes. Het doorsnee gebouw is een willekeurig, gemiddeld kantoor zoals er veel in Nederland staan.

1

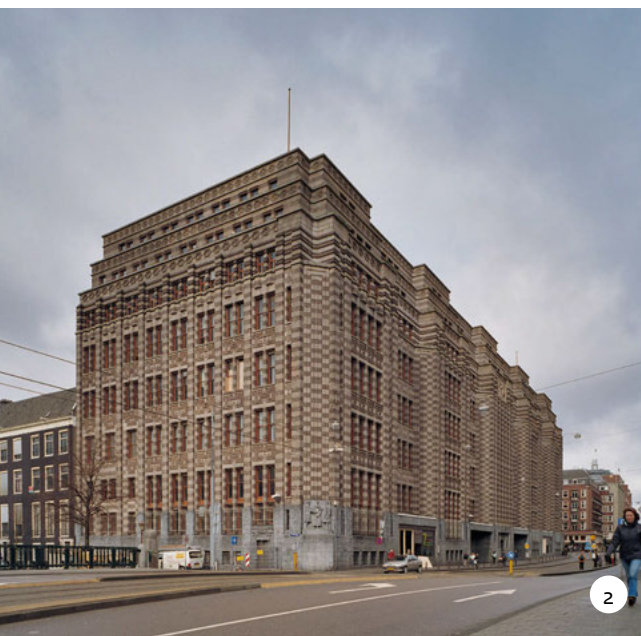
3

4

5

2

6

1] Witte Huis, Rotterdam (W. Molenbroek, 1897-1898). 2] Nederlandse Handelmaatschappij, Amsterdam (K.P.C. de Bazel, 1917-1923).
3] De Nederlanden van 1845, Den Haag (H.P. Berlage, 1921-1927).
4] De Volharding, Den Haag (Buijs & Lürsen, 1927-1928). 5] Van Nelle kantoorvleugel, Rotterdam (Stam, Brinkman & Van der Vlugt, 1926-1930). 6] Hoofdkantoor KLM, Den Haag (D. Roosenburg, 1936-1949).

1850
1945

ontstaan

Het kantoor als gebouwtype speciaal voor het bijhouden en archiveren van administratie en registratie ontstond in de negentiende eeuw door de opkomst van overheidsdiensten, handelshuizen, banken en verzekeraars. Door de industriële revolutie nam de bedrijvigheid sterk toe. De schaalvergroting in de landbouw, de industrie, het transport, het bestuur en de financiële wereld leidde tot aanzienlijk meer administratieve, organisatorische en boekhoudkundige activiteiten. Technische vindingen maakten het mogelijk deze werkzaamheden steeds specifiek en efficiënter uit te voeren. Belangrijke innovaties waren de introductie van de kopieerpers (1860), de stencilmachine (1881), de schrijfmachine (1873), de telefooncentrale (1881) en het kaartsysteem (1900). Het administratieve werk kreeg daardoor in toenemende mate een massaal en routinematig karakter. Ondernemers en architecten stonden voor de opgave voor deze nieuwe werkvorm een passend gebouwtype te ontwikkelen.

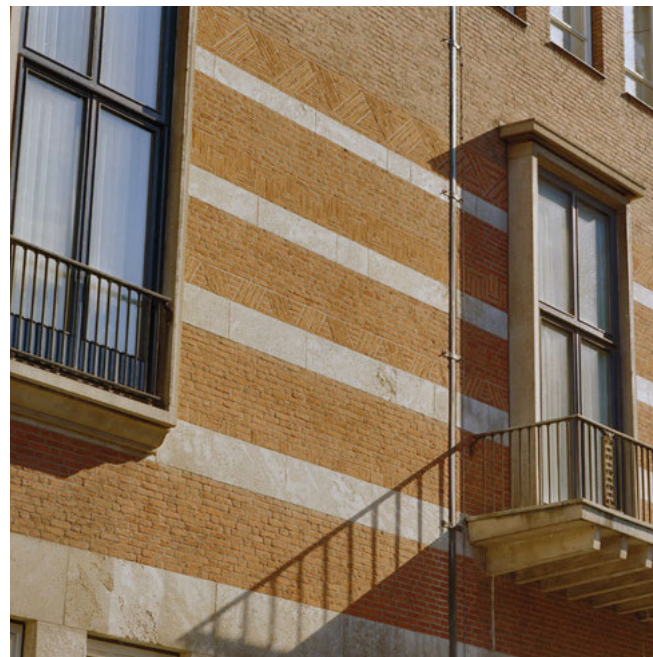
gidsland

Leidend waren de opvattingen van de Amerikaan F. Taylor over wetenschappelijke bedrijfsvoering. In het Taylorisme stonden hiërarchie, rationaliteit, arbeidsdeling, precisie en supervisie voorop. Deze uitgangspunten weerspiegelden zich in de opzet en het gebruik van het kantoorgebouw. De klerk zat achter zijn bureau in keurige rijen achter en naast elkaar onder toezicht van de chef, samengebracht in grote, lichte en gestapelde kantoorruimtes als ware het een lopende bandfabriek voor witte boorden. De gewenste daglichttoetreding en vloeroppervlakten in meerdere bouwlagen werden bouwkundig mogelijk gemaakt door onder andere de introductie van gietijzeren en stalen constructies, het zelfdragende skelet, de gordijngevel, de draaideur, het kunstlicht, de mechanische ventilatie en de lift. Hierin waren de ontwikkelingen in de Verenigde Staten wederom richtinggevend voor Nederland. Zo stond het *Examiner Building* in San Francisco (J. Root, 1890) model voor het *Witte Huis* in Rotterdam (W. Molenbroek, 1897-1898). De typologie van een verzamelgebouw met kantoorruimtes op tien verdiepingen rond een centrale lift was destijds revolutionair in Nederland. Het vleugje art nouveau in het gevelbeeld onderstreepte het moderne karakter van dit verhuurgebouw.

vorm en functie

De juiste architectonische uitstraling was nog veel belangrijker voor eigenbouwers. Bedrijven die hun eigen kantoor bouwden, wilden meestal een karakteristieke architectuur waarmee ze zich konden presenteren en onderscheiden. Het kantoorgebouw als herkenbare huisstijl in het straatbeeld, als beeldmerk op het briefpapier of als drager van reclame-uitingen. Architect Berlage verkende deze mogelijkheden in zijn reeks kantoorontwerpen voor het verzekeringsbedrijf *De Nederlanden van 1845*. De Haagse corporatie *De Volharding* ging nog verder en kreeg een hoofdkantoor waarin de toetreding van daglicht, het effect van kunstlicht en de mogelijkheden voor reclame in de architectuur zorgvuldig op elkaar werden afgestemd (Buijs en Lürsen, 1927-1928). Intussen had het kantoorgebouw van het postorderbedrijf *Larkin* in het Amerikaanse Buffalo de nieuwe norm gesteld (F.L. Wright, 1904-1906): een open werkvloer met stalen standaardmeubilair onder een hoge centrale lichte met galerijen en trappenhuizen in de hoeken. Dit archetypische van de *open floor* stond model voor diverse kantoorgebouwen in Nederland, waaronder dat van de *Nederlandsche Handels Maatschappij* in Amsterdam (K.P.C. de Bazel, 1917-1923). De Amerikaanse invloed is ook terug te vinden in de baksteenornamentiek waarmee De Bazel het betonskelet inpakte. Representatie was en bleef immers een belangrijke voorwaarde. Toch weerklonken ook al in die tijd de doelmatige en transparante visioenen van Duitse Bauhaus architecten als L. Mies van der Rohe. Een zuiver voorbeeld van deze zakelijke benadering is de kantoorvleugel van *Van Nelle* in Rotterdam (Stam, Brinkman & Van der Vlugt, 1926-1930). De glazen gevels en de vrij indeelbare plattegronden waren er niet alleen op gericht om het productieproces te optimaliseren, maar ook om de werkomstandigheden te verbeteren. Dat ideaal was overigens niet voorbehouden aan modernistische architecten. De meeste vooroorlogse kantoorgebouwen hebben een meer gematigd of traditionalistisch ontwerpidoom. Bij de beste voorbeelden is sprake van een gebouwde *corporate identity*, zoals bij de talrijke kantoren die architect D. Roosenburg bouwde voor overheidsdiensten, KLM en Philips.

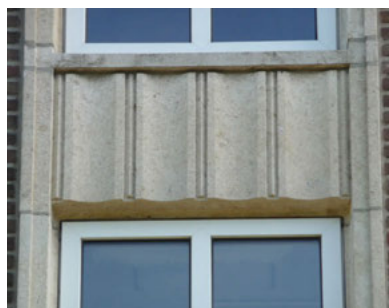
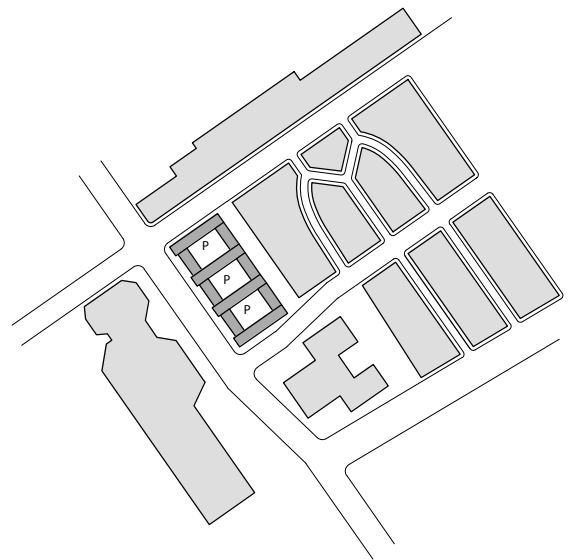
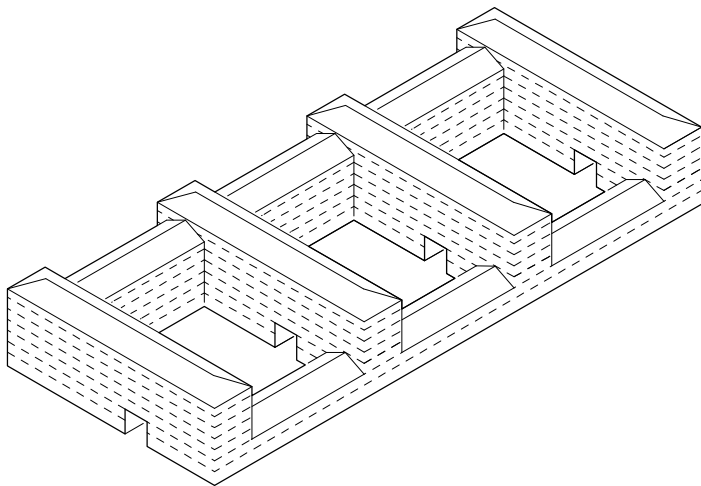
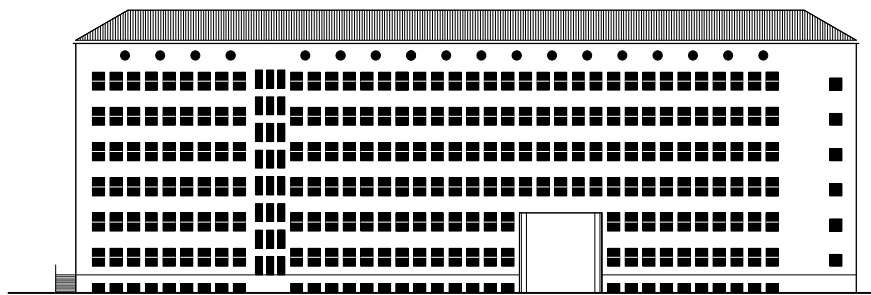
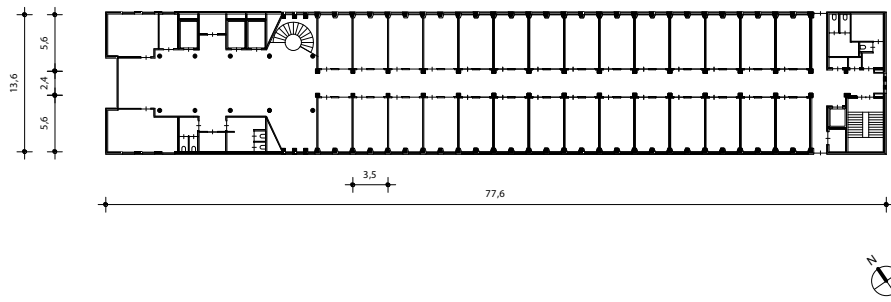

ICOON

functie : Ministerie van Landbouw
plaats : Den Haag
adres : Bezuidenhoutseweg 73
architect : G. Friedhoff en M. Bolten
bouwjaar : 1952-1957

1945
1955

1950

1954

← ARCHETYPE

- **plattegrond:** ondiep, lineair cellenkantoor met kleine werkruimtes aan weerszijden van een smalle, lange corridor met op de uiteinden voorzieningen en stijpunten.
- **gevelbeeld:** rationeel vensterpatroon in een bakstenen schil, gecombineerd met een drieledige gevelopbouw (plint, middenstuk, afsluiting) en uitgevoerd in een traditioneel idioom van baksteen, natuursteen, smeedwerk, siermetselwerk en accenten rond trappenhuis en entrees.
- **bouwmassa:** rechthoekige volumes met flauw hellende daken, in stroken en lagere dwarsvleugels samengevoegd rond ingesloten hoven.
- **situatie:** in of nabij de binnenstad, waarbij het gebouw qua maat aansluit op de directe omgeving en parkeren is opgelost in de hoven.

↓ DOORSNEE

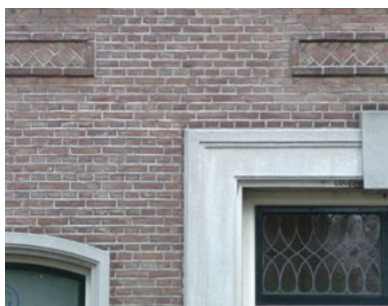
Kenmerkend voor de traditionalistische wederopbouwarchitectuur van de Delftse School zijn de drieledige opbouw met een plint onderlangs en een schuin dak als afsluiting, de bakstenen of natuurstenen gevels met regelmatige indeling in vensterassen, de contrasterende betonnen banden en omlijstingen, de geaccentueerde entreepartij en de geïntegreerde ornamenten en kunsttoepassingen. Deze ambachtelijke baksteenarchitectuur heeft een vertrouwde degelijke uitstraling, is veelal van een alledaagse eenvoud en heeft soms enige monumentaliteit.

Tijdens de wederopbouwperiode ging de prioriteit uit naar het herstel van de industrie en het opvoeren van de woningbouwproductie. De economie moest op gang worden gebracht en de woningnood opgelost. In de eerste opbouwjaren kwam de kantorenbouw daarom langzaam van de grond. De schaarse initiatieven in de kantorenbouw voltrokken zich vooral in de (verwoeste) stadscentra, en kwamen met name uit de financiële sector. Daar zat destijds voldoende geld voor nieuwbouw. Banken en verzekeraars deden daarbij voornamelijk een beroep op traditionalistische architecten omwille van een vertrouwde architectonische vormtaal. Zij stonden namelijk garant voor een waardige architectuur met een degelijke en betrouwbare uitstraling die passend werd geacht voor financiële instellingen.

Karakteristieke voorbeelden zijn de filialen van de *Nederlandse Bank* in Rotterdam en Nijmegen (H.T. Zwiers).

Niet alleen bij banken en verzekeraars gaf de eigendomsrelatie aanleiding tot een zekere mate van representatie in de architectuur van het kantoorgebouw. Ook nationale en lokale overheden wilden geen twijfel laten bestaan over het gezag dat in de kantoren zetelde. Ten tijde van de wederopbouw kozen de gezagsdragers voor een representatieve architectuur met een monumentale inslag. Karakteristieke voorbeelden daarvan zijn: het stadhuis in Hengelo (J.F. Berghoef), het provinciehuis in Arnhem (J.J.M. Vegter & H. Brouwer) en het Rijkskantorengedrag in Den Haag (G. Friedhoff). De toepassing van natuursteen, kunst, torens, poorten, trappen, kolommen, symmetrie en hiërarchie waren beproefde middelen om het gewenste effect te bereiken. Het hoofdkantoor van *Hoogovens* in Velsen Noord laat zien dat ook industriële bedrijven niet vies waren van monumentaliteit (W. Dudok).

In de genoemde sectoren was de kantoorgebruiker meestal ook de eigenaar. In dat geval had de opdrachtgever meestal veel invloed op het kantoorontwerp. De kantoorgebouwen uit het tijdvak 1945-1955 kregen daardoor veelal een uitgesproken en individualistische uitstraling. Dat gold veel minder voor het bedrijfsverzamelgebouw; een bouwtype dat na de Tweede Wereldoorlog sterk opkwam en waarin verschillende bedrijven een ruimte huurden. Het neutrale, collectieve beeld dat daar beter bij past spreekt duidelijk uit het gigantische Groothandelsgebouw in Rotterdam, destijds het grootste gebouw van Nederland (H.A. Maaskant & W. van Tijen).

ICOON

functie : Hoofdkantoor Nederlandse Bank

plaats : Amsterdam

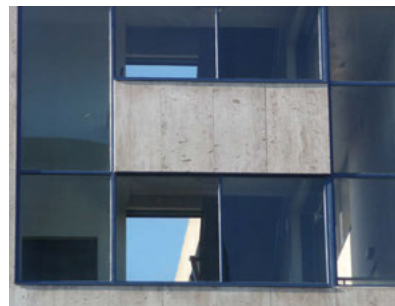
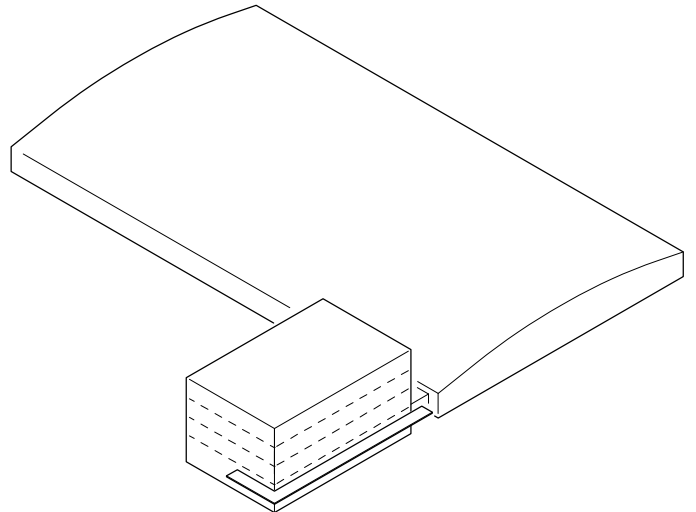
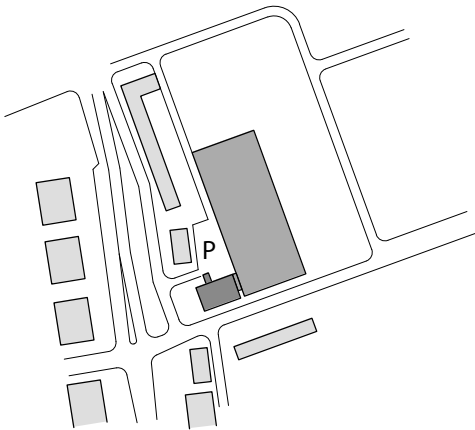
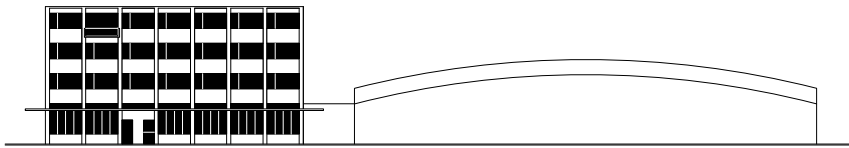
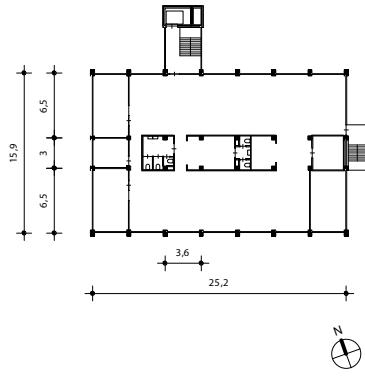
adres : Fredriksplein, Westereinde 1

architect : M.F. Duintjer

bouwjaar : 1960-1968

1955
1965

1957

1962

← ARCHETYPE

- **plattegrond:** variatie op het cellenkantoor waarbij twee werkunits voor de chefs uitzien over twee grote kantoorruimtes aan weerszijden van een voorzieningszone, en de stijpunten buiten de hoofdmassa zijn geplaatst.
- **gevelbeeld:** dunne, in hoge mate transparante schil met rationele opzet, zichtbare constructie en invulling van prefab onderdelen wat leidt tot een anonieme, zakelijke uitstraling.
- **bouwmassa:** eenvoudig doosvormig volume met uitgebouwd trappenhuis en plat dak los van de productiehal.
- **situatie:** aan de stadsrand op een bedrijven- of industrieterrein met voldoende parkeerruimte rond het gebouw.

↓ DOORSNEE

De modernistische kantoorarchitectuur van het Functionalisme wordt gekenmerkt door een zakelijk verband tussen vorm, plattegrond, constructie en materiaalgebruik. Het doosvormige kantoor heeft een identieke meer- of alzijdige oriëntatie. De gevels zijn in hoge mate transparant, hebben een horizontale geleiding (bandvensters), tonen de constructie en zijn opgebouwd uit prefab-elementen. Deze anonieme architectuur van beton, staal en glas heeft een technische en/of grafische uitstraling, en getuigt van de naoorlogse moderniteit en internationalisering.

De sterke economische groei van de jaren vijftig maakte de opbouw van de verzorgingsstaat mogelijk. Daarvoor moest de overheid een omvangrijk administratief apparaat in het leven roepen en huisvesten. De toename van de overheidsbemoediging gaf de kantorenbouw in de jaren zestig een sterke impuls. Tegelijkertijd kreeg het bedrijfsleven een onbegrensd geloof in groei en technologische vooruitgang. Om grip te houden op de economische expansie en de voortschrijdende schaalvergroting ontstond bij managers en beleidsmakers behoefte aan meer en actuele gegevens. Die data werden geleverd door een groeiend leger kantoorwerkers. Rond 1960 schoten gecentraliseerde mainframe computers daarbij te hulp.

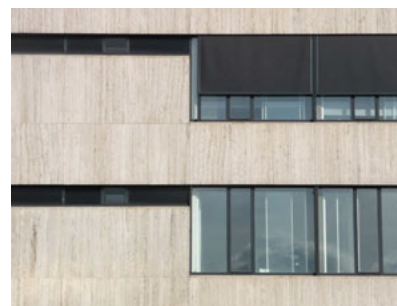
De maakbaarheid en het optimisme kwamen tot uitdrukking in steeds grotere kantoorgebouwen in of nabij de stadscentra. Het meest voorkomende type was de rechthoekige doos van glas, staal en beton met airconditioning en kunstlicht, uitgevoerd in een rationele, zakelijke architectuur op stramien met repeterende prefab-onderdelen. Het *Lever House* en het *Seagram Building* in New York zetten de toon. De navolgers op Nederlandse bodem werden minder hoog vanwege de historische stedenbouwkundige context, en minder diep vanwege de strenge bouwvoorschriften over daglichttoetreding. Sprekende voorbeelden van zo'n elementaire, functionalistische toren zijn het *stationspostkantoor* in Rotterdam (E.H.A. en H.M. Kraaijvanger), het *Havengebouw* in Amsterdam (W. Dudok en R.M.H. Magnée), het *Tomado-huis* in Dordrecht (H. Maaskant) en het *IBM kantoor* in Uithoorn (D. van Mourik). Omdat de gevel niet langer een dragende functie had, verschenen dunne gordijngevels en ijle betonconstructies. Achter de grote glazen ruiten zorgde airconditioning voor een aangenaam binnenklimaat. De functionalistische kantoorarchitectuur riep een transparant en anoniem beeld op, dat als spiegel fungeerde van de moderniteit die het bedrijf wilde uitstralen. Binnen had het gestandaardiseerde systeemmeubilair hetzelfde effect. Kenmerkend in de opbouw van de werkvloer waren de afzonderlijke kantoorruimtes voor managers en kleine groepjes medewerkers aan weerszijden een middengang: het zogeheten cellenkantoor dat decennialang de standaard in Nederland zou blijven. Het cellenkantoor sloot aan bij het cultureel bepaalde individualisme dat grote waarde hechtte aan privacy, zelfregulatie en autonomie.

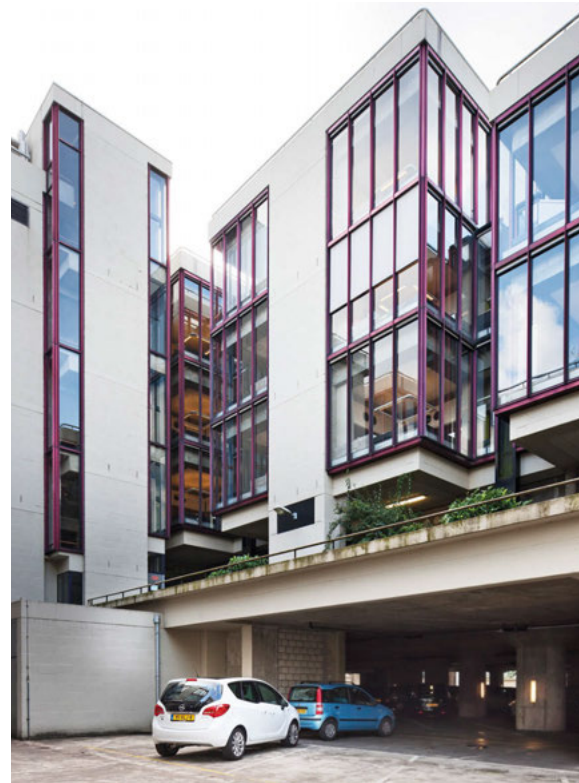
1964

1965

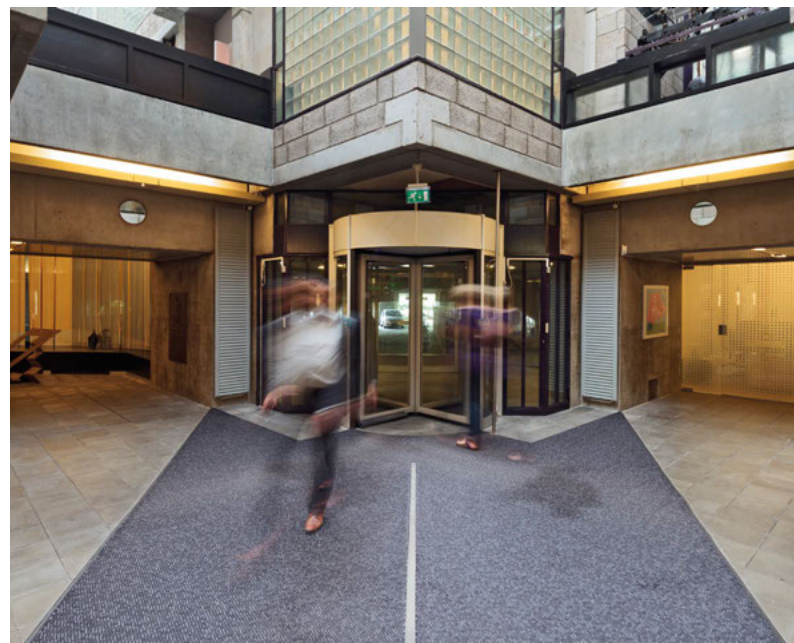

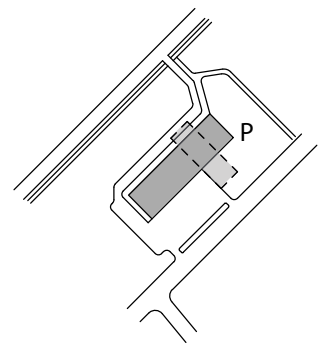
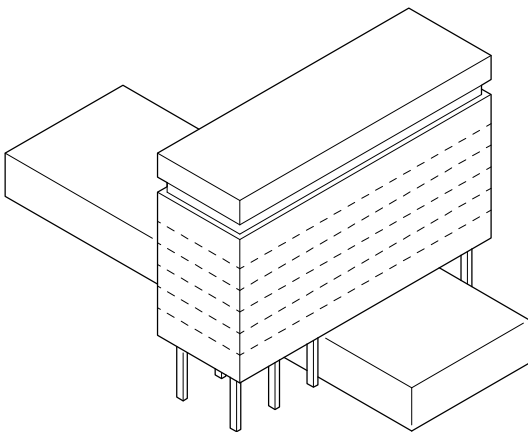
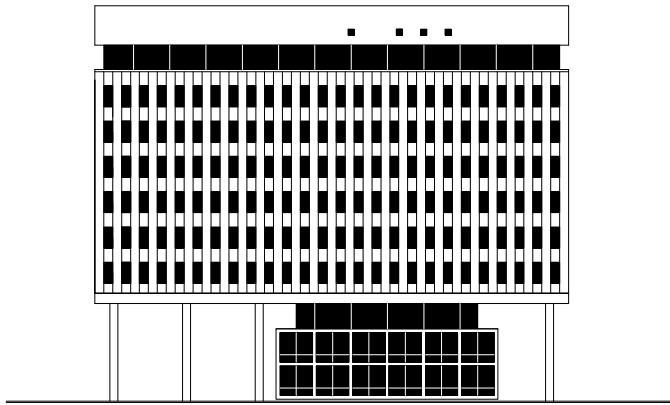
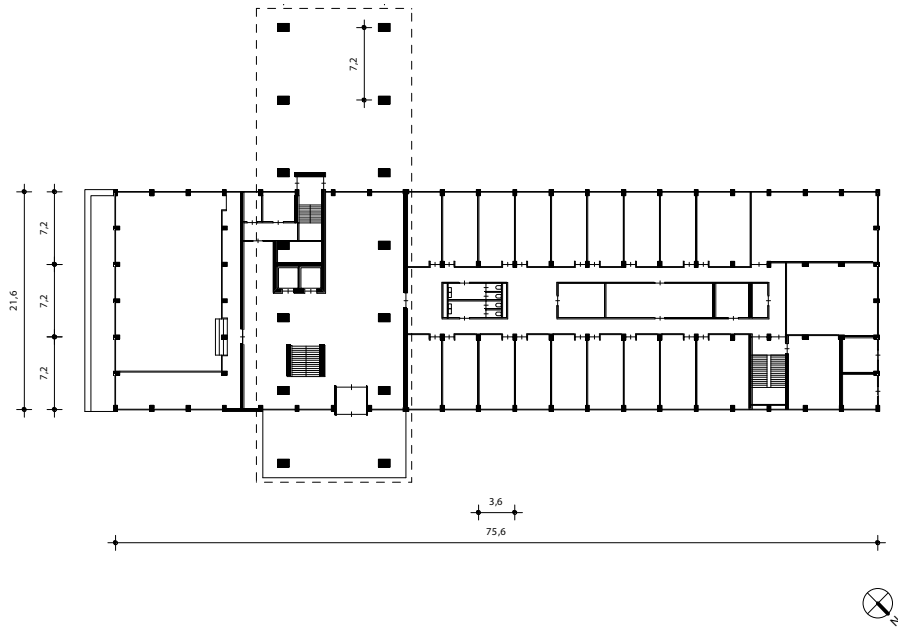

ICOON

functie : Verzekeringkantoor Centraal Beheer
plaats : Apeldoorn
adres : Prins Willem Alexanderlaan 651
architect : H. Hertzberger
bouwjaar : 1967-1972

1965
1975

← ARCHETYPE

- **plattegrond:** diep cellenkantoor op een stramien van 7,2 m. met werkruimtes van wisselende groottes aan weerszijden van een brede corridor met dubbele gang en voorzieningen in de middenstrook.
- **gevelbeeld:** grootse, monumentale compositie waarin horizontale opbouw en verticale vensterassen elkaar in evenwicht houden, uitgevoerd in grote glazen puien in combinatie met gevelplaten van beton of natuursteen.
- **bouwmassa:** samengesteld volume van haaks kruisende en boven elkaar op kolommen geplaatste doosvormige bouwmassa's.
- **situatie:** solitair, tamelijk autonoom buiten het stadscentrum nabij infrastructurele hoofdroute of knoop, met de mogelijkheid van (verdiept) parkeren op het maaiveld rond of onder het gebouw.

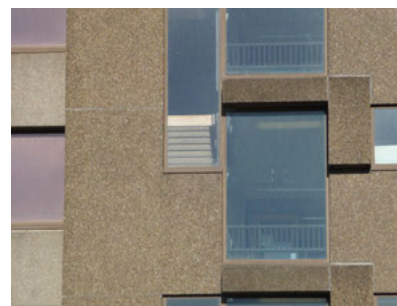
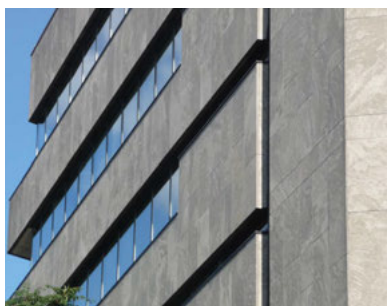
↓ DOORSNEE

Typerend voor de betonarchitectuur van het Brutalisme en het Groots Modernisme zijn de grote schaal, de geometrische vormen, de samengestelde bouwmassa, de 'zwevende' vleugels op kolommen, de experimentele constructie, het ruw afgewerkte beton en/of de toepassing van luxe materialen. Het moderne idioom van weleer krijgt een sculpturale expressie. Het grote gebaar contrasteert veelal met de kleinschalige omgeving. Zulke monolieten hebben een robuuste of theatrale uitstraling, soms met allure maar vaak ook ongenaakbaar.

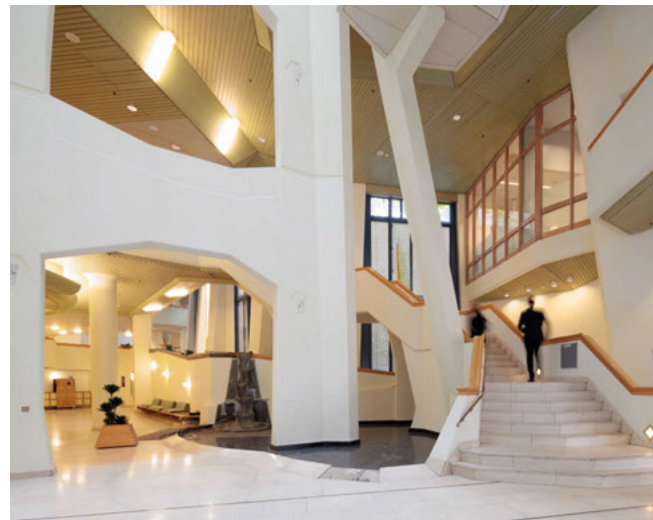
In de jaren zestig kwamen communicatie en menselijke relaties steeds meer in beeld bij werkprocessen als uitdrukking van de groeps- en democratiseringsgedachte. De werknemer overlegde niet langer alleen met de leidinggevende, maar ook direct met andere teams en afdelingen binnen het bedrijf. De organisatiestructuur werd plat en laagdrempelig. Communicatiepatronen en ontmoetingsplekken gingen de groepering van het meubilair, de ruimtelijke indeling van de werkvloer en de opzet van het kantoor bepalen. Het besloten en hiërarchisch geordende cellenkantoor kreeg concurrentie van de open en vrij indeelbare kantoortuin, zoals die in 1960 door het Duitse *Quickborner Team* was bedacht. De centrale gedachte was dat grote werkvloeren of geschakelde werkruimtes een gunstig effect zouden hebben op de arbeidsomstandigheden, de communicatie, de efficiëntie en het toezicht. Meubels dienden als flexibele ruimtescheiders, waarmee veranderingen in de organisatievormen en kantoortechnologieën snel opgevangen konden worden.

De groeiende overlegcultuur, de democratisering van de organisatiestructuur, de veranderlijkheid van organisatievormen en de onvoorspelbaarheid van de informatietechnologie leidden tot een zoektocht naar nieuwe gebouwvormen met voldoende flexibiliteit en menselijke maat. De kantoortuin was opgebouwd uit kleine werkunits en verbonden door gezamenlijke ruimtes, trappenhuis, vides en loopbruggen, als ware het een klein stad. Het archetypische voorbeeld is het gebouw van *Centraal Beheer* in Apeldoorn (H. Hertzberger). Dezelfde principes zijn ook terug te vinden in het kantoor van *DHV* in Amersfoort (D. Zuiderhoek) en het raadhuis in Ede (J.H. van den Broek & J. B. Bakema).

De populariteit van kantoortuinen in Nederland bleef beperkt vanwege de strenge bouwregelgeving op het gebied van de daglichttoetreding, en de grote mate van openheid die voor werknemers al snel leidde tot gelijkschakeling, lawaai, visuele ruis en controle. Daarom werden in deze periode ook nog veel cellenkantoren gebouwd. Nieuw daarentegen was de introductie van het grote gebaar, het sculpturale en het monumentale. Dat is goed te zien bij *Johnson Wax* in Mijdrecht en het provinciehuis in Den Bosch (beide H.A. Maaskant), en de voormalige Shelltoren *Overhoeks* aan het Amsterdamse IJ (A. Staal). Als gevolg van de hoge grondprijzen en de verkeers- en parkeerproblemen in de binnensteden kregen steeds meer kantoorgebouwen een plek aan de periferie, in de voorsteden en buiten de Randstad.

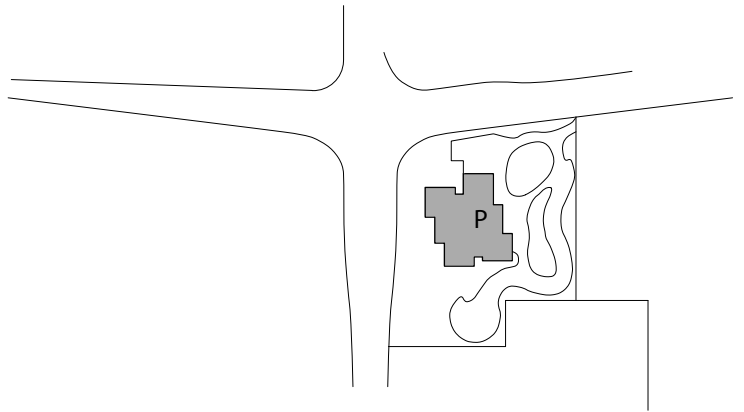
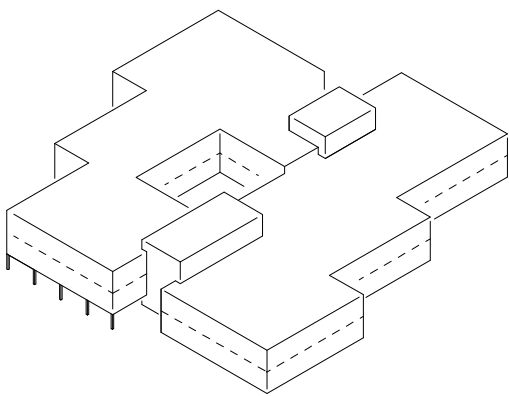
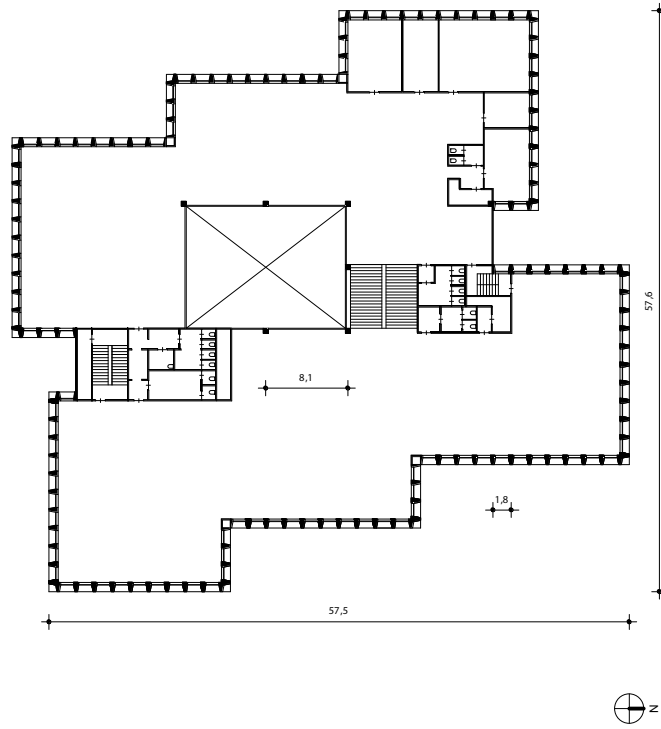

ICOON

functie : Hoofdkantoor NMB (thans ING)
plaats : Amsterdam
adres : Hoogoorddreef
architect : Alberts & Van Huut
bouwjaar : 1979-1987

1975
1985

1975

1977

← ARCHETYPE

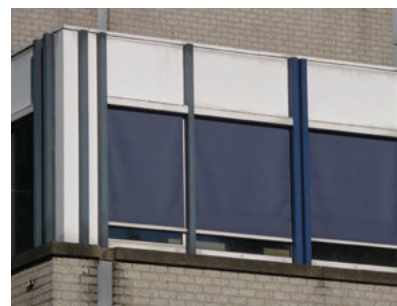
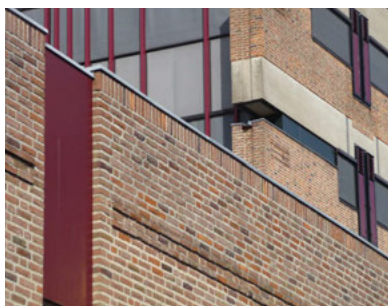
- **plattegrond:** open werkruimtes (kantoortuin) met een grote werkvloerdiepte en/of split-level, lichttoetreding via vide of patio en voorzieningen als kernen geconcentreerd in de open plattegrond.
- **gevelbeeld:** plastische schil van expressieve gevelelementen (prefab) met een opdeling in kleinere eenheden (deel en geheel volgens het structuralistische principe).
- **bouwmassa:** laag en samengesteld volume met een geleiding in de hoogte en een vertanding in de diepte.
- **situatie:** solitair aan een uitvalsweg binnen de bebouwde kom met de mogelijkheid van parkeren rond of onder het gebouw.

↓ DOORSNEE

Onder invloed van het Structuralisme krijgt de kantoorarchitectuur een kleinschaliger en humaner karakter. Een repeterende kleine eenheid geeft een menselijk maat aan het grote geheel en zorgt voor een herkenbare ordening in de ruimtelijke structuur. De bouwmassa en het interieur worden sterk geleed door de toepassing van schakelingen, constructies, trappen, vides, zitjes, terrassen, hoekjes, uitbouwen en terugsprongen. Deze veelvormige architectuur van verhevigde plastic heeft een herbergzame, veelal informele karakter waarin de behoeften van de gebruiker centraal staan.

Door de energiecrisis van 1973 en daarop volgende recessie werden isolatie en klimaatbeheersing noodgedwongen een belangrijk thema in de kantorenbouw. De betonnen koudebruggen en de glazen vliesgevels uit de jaren zestig voldeden niet langer. De hoge kosten voor verwarming, klimaatbeheersing en verlichting deden ook de kantoortuin definitief de das om. De wens om energie te besparen leidde tot talrijke innovaties, zoals dubbel glas, klimaatramen, mechanische ventilatie, glaswol, sandwichpanelen en klimaatgevels. Dat kreeg zijn weerslag op de architectuur. In het stadsbeeld verschenen allerlei zonreflecterende glazen 'dozen', zoals het *World Trade Center* in Amsterdam (G. de Klerk & Selle), het hoofdkantoor van de *Zwolsche Algemene* in Nieuwegein (P.J. Gerssen), het hoofdkantoor van de Rabobank in Utrecht (Articon) en het *World Trade Centre* in Rotterdam (Groosman Partners).

In het kantoor had de grote, ongedeelde ruimte zijn langste tijd gehad. Mede door de opkomst van de medezeggenschap en ingegeven door de ervaringen van medewerkers ontstonden diverse mengvormen van het cellenkantoor en de kantoortuin, waarin het beste van beide concepten werd gecombineerd. Dat resulteerde veelal in (geknikte) kantoor-schijven met een grotere dieptemaat, afsluitbare glazen werkunits langs de gevels en gezamenlijke verblijf- en overleg ruimten in de verbrede middengang. De economische recessie leidde tot schaalverkleining in het bedrijfsleven en de opkomst van het verhuurkantoor. Omwille van de flexibiliteit wilden bedrijven voortaan liever huren. Dat gaf namelijk minder financieel risico. Tegelijkertijd werd het verhuurkantoor ontdekt als beleggingsobject; als een financieel product om snel geld mee te verdienen. Dat ging ten koste van allerlei voorzieningen en maatvoering. Dergelijke gebouwen voor een onbekende groep gebruikers kregen meestal een gangbare, modieuze verschijningsvorm met enige representatie, zodat zoveel mogelijk bedrijven er zich in konden herkennen. Het ondiepe cellenkantoor met middengang uitgezet op een standaardstramien was voor het verhuurkantoor het meest geschikte concept. Bij projectontwikkelaars lag immers meer nadruk op standaardisatie, efficiëntie en marktconformiteit dan bij eigenbouwers van kantoren. Voorbeelden van commerciële verhuurkantoren zijn *Rivierstaete* (H.W. Maaskant) en het *Atlas complex* (J.F. de Keukeleire), beide in Amsterdam.

ICOON

functie : Hoofdkantoor Nationale Nederlanden

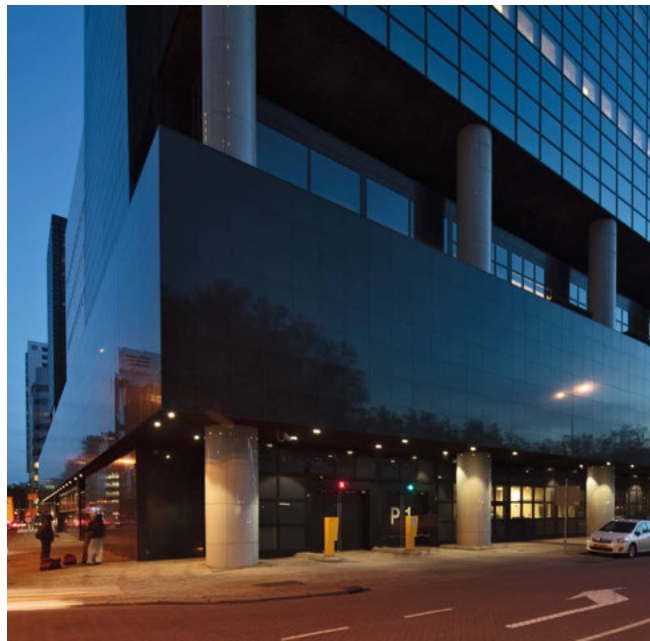
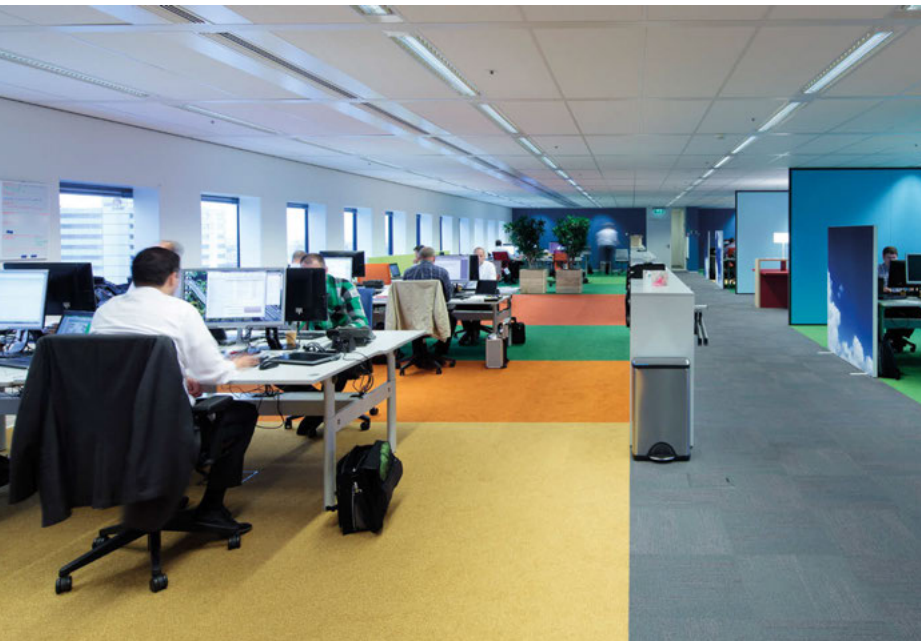
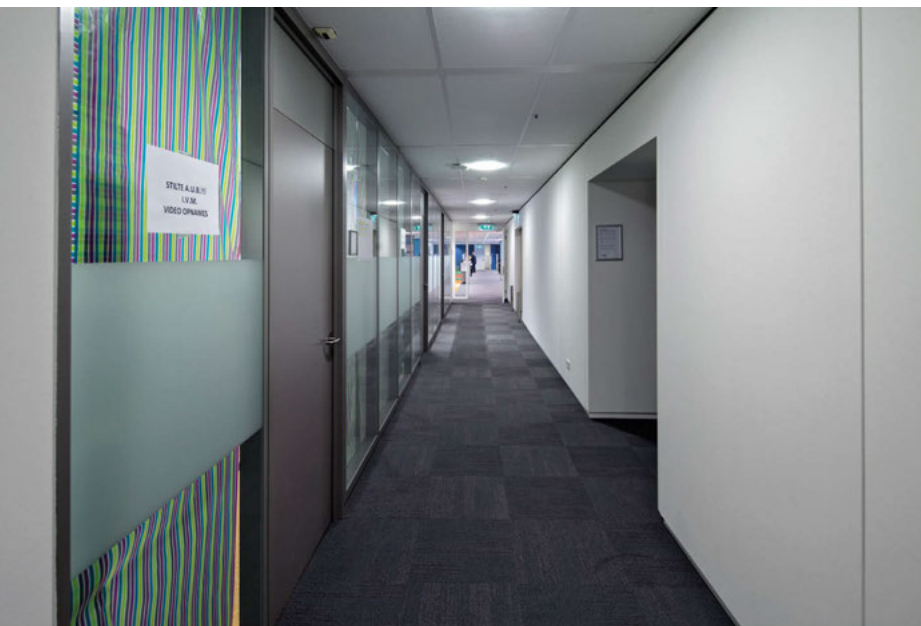
plaats : Rotterdam

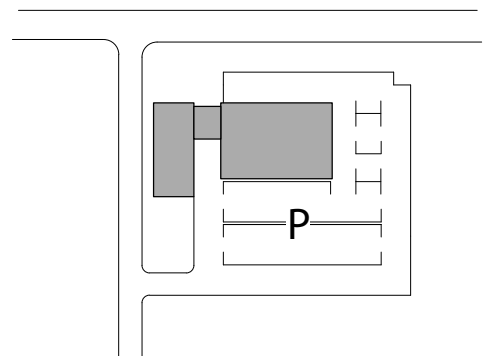
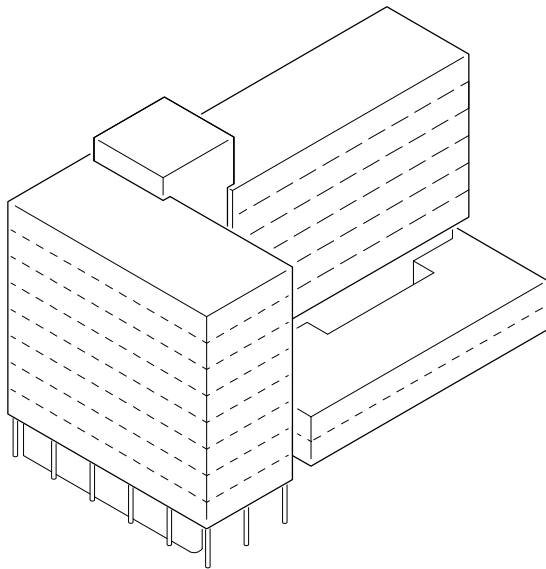
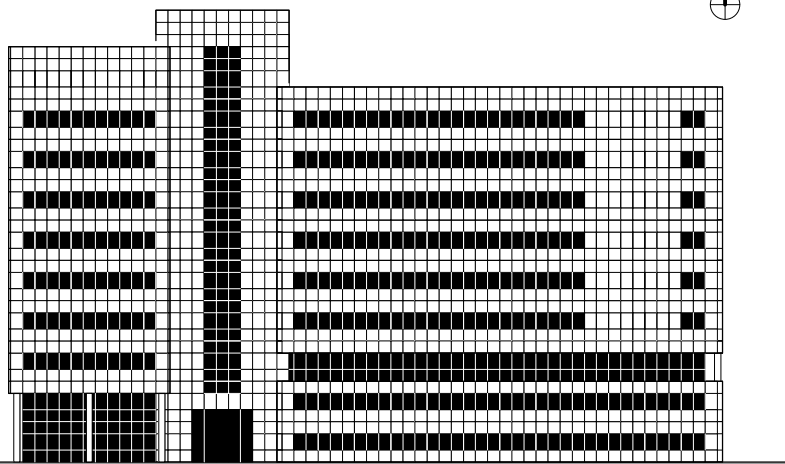
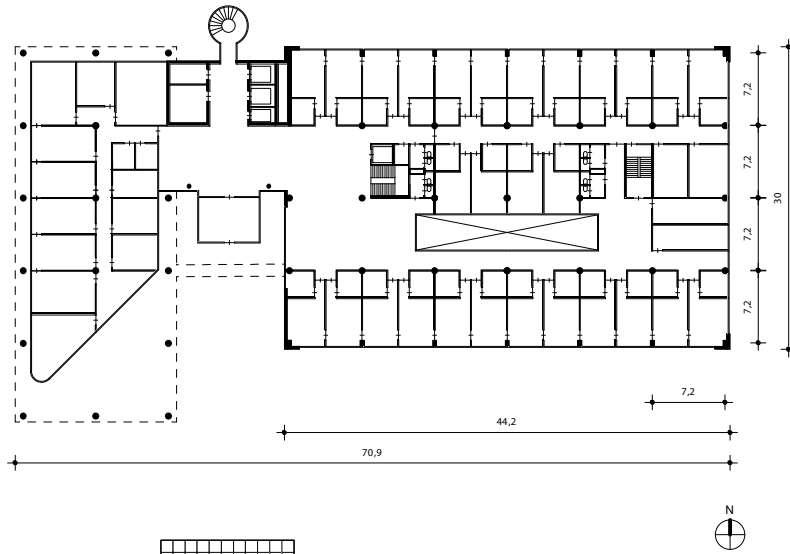
adres : Weena 505

architect : A. Bonnema

bouwjaar : 1986-1991

1985
1995

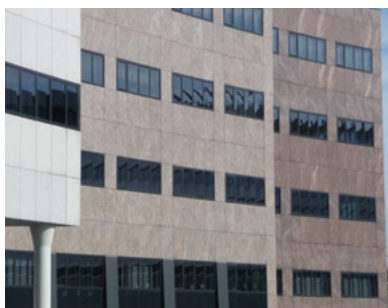
← ARCHETYPE

- **plattegrond:** diep cellenkantoor met extra brede corridor met kleine werkruimtes gekoppeld aan overlegunits aan weerszijden van een zone met voorzieningen, terzijde van de entreehal die als hoog atrium is opgevat.
- **gevelbeeld:** rationele, mathematische opzet waarbij het module terugkeert in de maatvoering van de ramen en de gevelbekleding, hetgeen leidt tot een neutrale, technische uitstraling.
- **bouwmassa:** blokkendoos van rechthoekige bouwvolumes met wisselende hoogtes, breedtes, uitbouwen en terugsprongen zorgt voor een gevarieerd samengesteld geheel.
- **situatie:** als onderdeel van een gebouwd ensemble op een kantorenpark of langs een belangrijke uitvalsweg, met de mogelijkheid van parkeren op maaiveld rondom het gebouw.

↓ DOORSNEE

Door het opnieuw centraal stellen van de architectuur als autonome discipline ontstaat onder ontwerpers meer aandacht voor architectonische kwaliteit en erfenis. Binnen de dominante traditie van het Modernisme leidt de rationele en analytische benadering van de kantorenbouw tot een strak Neomodernistisch idioom: elementaire hoofdvormen, platte daken, gladde gevels en horizontale opbouw. Deze pragmatische architectuur is gelikt en onderhevig aan een sterke esthetisering. Dat geldt in zekere zin ook voor substromen als het associatieve en contextuele Postmodernisme en de antropofische Organische Architectuur

In de tweede helft van de jaren tachtig leefde de economie weer op en gingen bedrijven hun macht etaleren in de kantoorarchitectuur. *Randstad* betrok in Amsterdam een puntige kantoorstijf van natuursteen (W. Quist), de *Gasunie* liet in Groningen een organische burcht bouwen (Albers en Van Huut) en *Nationale Nederlanden* maakte in Den Haag een imponerende boog over de snelweg (Kraaijvanger Urbis). Populair was de high-techarchitectuur, waarbij glasgevels, klimaatinstallaties, zonwering en energiebeperkende constructies nadrukkelijk het gevelbeeld bepaalden, zoals bij het *Havenkantoor* in Groningen (G. Daan). Bovendien gingen kantoorgebouwen steeds verder de hoogte in. Na de oprichting van de *Stichting Hoogbouw* in 1983 werd het taboe op hoogbouw doorbroken. Rotterdam nam hierin het voortouw met onder andere *Willemswerf* en *Robeco* (beide W.G. Quist). Nieuw in dit tijdvak was de introductie van de personal computer. Op elk bureau kwam een PC te staan. Meer impact op het kantoorbouw hadden de benodigde bekabelingssystemen en de noodzakelijke koeling. Deze voorzieningen werden meestal langs de buitenwanden aangebracht. Dat kon ook in de meeste Nederlandse kantoren omdat op die plek ook de bureaus stonden. Bij kantoren met een grotere gebouwdiepte en werkplekken rond de kern werden deze voorzieningen weggestopt onder verhoogde vloeren. De computertechnologie was inmiddels zover gevorderd dat geautomatiseerde verwarming, ventilatie en koeling tot de mogelijkheden behoorden. Maar een *smart building* kreeg al snel het etiket *sick building*. Het cellenkantoor met opgedikte middengang bleef onverminderd populair, maar dan in een meer speelse variant met knikken en een gesloten atrium. Zo kreeg het ministerie van *VROM* in Den Haag een kamstructuur met afsluitbare atriумы die een dubbele gevel vormen: wel contact met buiten, maar geen last van stadsgeluiden (J. Hoogstad). In de verhuursector werd de levensduur van het casco (vijftig jaar) en de invulling (enkele jaren) losgekoppeld om makkelijker in te kunnen spelen op veranderingen in de markt. Dat leidde tot neutrale kantoorboxen met veranderlijke decors. Een andere grote verandering voltrok zich in de vestigingslocaties van nieuwbouwkantoren. Binnensteden konden de grote vraag naar kantooruimte niet langer opvangen. De gefragmenteerde eigendomsverhoudingen, het fijnmazige stratenpatroon en de behoudzuchtige koestering van de historische binnensteden hielden grootschalige ontwikkelingen tegen. Bovendien duurden de bouwtrajecten daar te lang en was de bouwgrond aan de stadsrand veel goedkoper. Zo ontstond het fenomeen van de kantoorwijk of kantorenpark: een monofunctioneel werkgebied voor kantoorarbeid aan de periferie en langs de snelweg. Door de optimale bereikbaarheid met de auto en de onbegrensde uitbreidingsmogelijkheden werden deze locaties zeer populair. Elke zichzelf respecterende stad kreeg haar eigen kantoorwijk. Elk zelfbewust bedrijf ging voor een zichtlocatie.

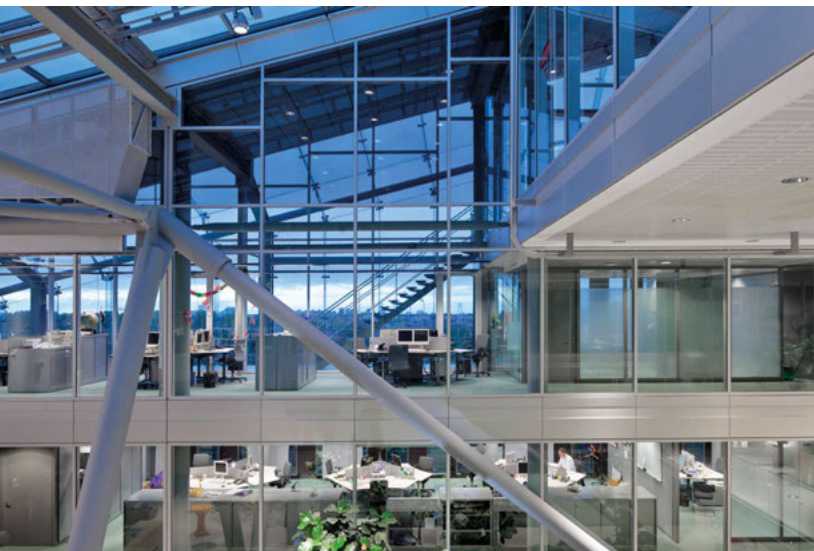
TWO

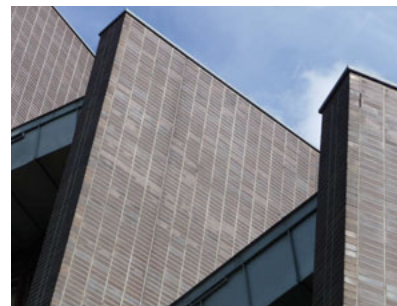
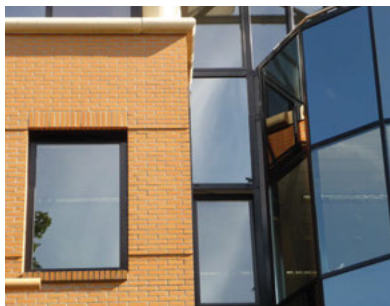
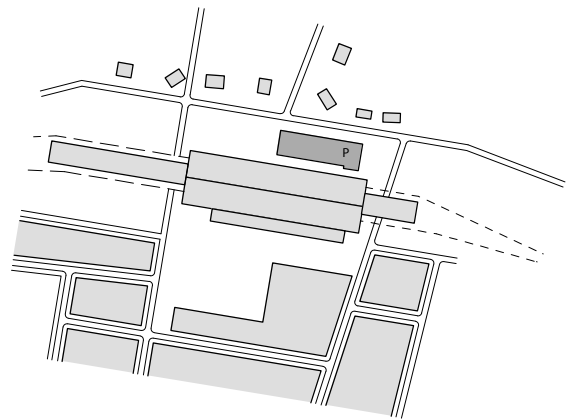
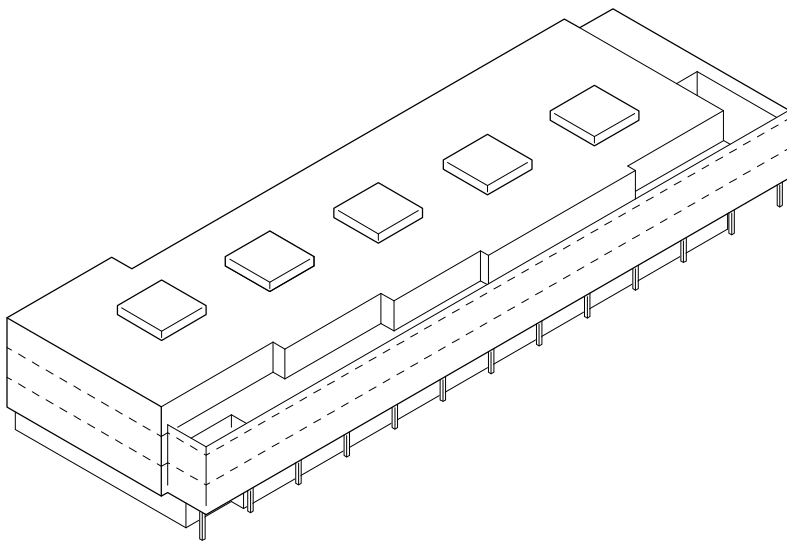
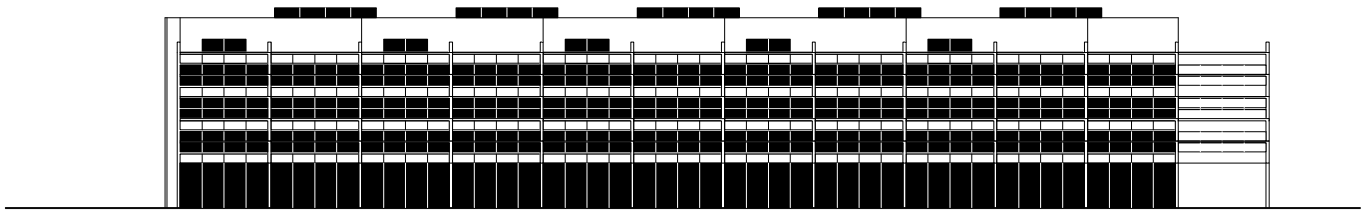
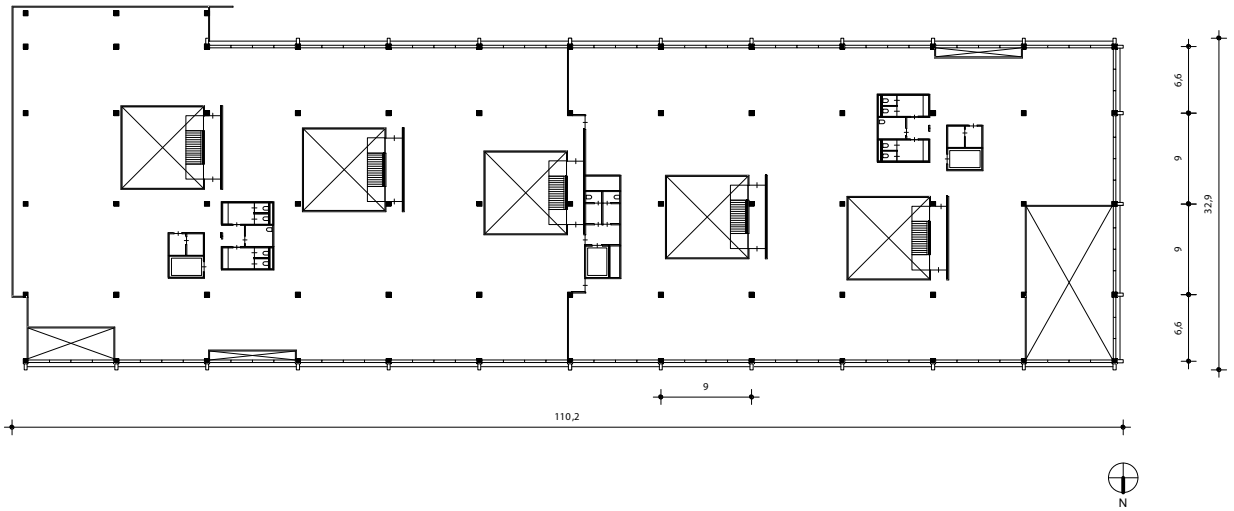

ICOON

functie : Hoofdkantoor ING House
plaats : Amsterdam
adres : Amstelveensweg 500
architect : Meyer & Van Schooten
bouwjaar : 1998-2002

1995
2015

← ARCHETYPE

- **plattegrond:** plan libre op een ruim stramien, met een diepe werkvloer en patio's waarop de voorzieningen en de stijpunten aansluiten.
- **gevelbeeld:** rationele opzet verlevendigd door veel plastic en expressieve elementen zorgen voor een bijzonder experimentele uitstraling.
- **bouwmassa:** in essentie een eenvoudig doosvormig volume, maar in de plint of buitenschil verbijzonderd tot een uitdrukkingvolle vorm.
- **situatie:** in of tegen de binnenstad en/of bij een treinstation, met parkeermogelijkheden onder het gebouw of in parkeergarages in de omgeving.

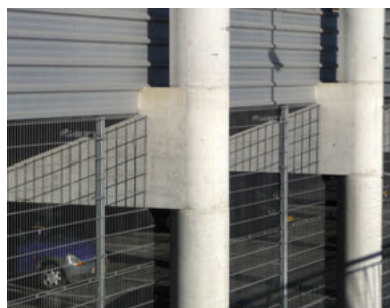
↓ DOORSNEE

Een experimentele en vrijzinnige houding van architecten leidt tot spectaculaire kantoorgebouwen in een kleurrijke staalkaart van architectuurstijlen. Technische, contextuele en ruimtelijke complexiteit worden nadrukkelijk ingezet om krachtige indrukken en sensaties op te roepen. Het eigenzinnige karakter wordt versterkt door de vermenging van contrasterende materialen, kleuren en vormen. De kantoorarchitectuur heeft een onconventionele en luxe uitstraling die aansluit bij een tijd waarin de bomen tot de hemel groeien.

De automatisering nam vanaf de jaren negentig een hoge vlucht. Door de introductie van internet, e-mail, mobiele telefoon, laptop en WIFI ontstonden nieuwe communicatiepatronen en organisatievormen. De mail werd een belangrijk medium om te overleggen en het digitale netwerk maakte telewerken mogelijk. Deze ontwikkeling leidde in de jaren negentig tot allerlei nieuwe kantoorconcepten waarin niet langer de functies maar de activiteiten voorop stonden. Het gemeenschappelijke kenmerk was de open werkvloer met combinaties van individuele cockpits voor concentratie, open ruimtes voor groepswork, stilteplekken voor afzondering en ontspanningsruimtes voor informeel overleg. De werknemer had niet langer een vaste plek, maar zocht een passende plek bij de specifieke activiteit.

Dat kon ook thuis zijn in de eigen woning: je werkplek is waar je bent. Het principe van flexwerken kreeg voor het eerst gestalte in het kantoor van de toekomst Bolduc Office Center in Den Bosch (De Bont cs architecten), Interpolis in Tilburg (A. Bonnema) en het Dynamic Office van de Rijksgebouwendienst in Haarlem (R.H.M. Uytengaak). Door de specifieke layout van het nieuwe werken kregen de latere kantoorgebouwen steeds meer diepte en waar nodig geïntegreerde patio's.

Een ander belangrijk keerpunt in de kantorenbouw kwam voort uit het ongenoegen van werkgevers en -nemers over de anonieme, geïsoleerde en monofunctionele kantoorwijken. Door de economische boom konden bedrijven zich steeds meer luxe en kwaliteit veroorloven. De dure binnensteden en vooral de stationlocaties werden weer populair. De combinatie van kantoren, winkels, horeca, parkeergarages en openbaar vervoer zorgde voor een levendige en goed bereikbare werkomgeving. Deze elementen werden gestapeld uitgevoerd in de Malietoren in Den Haag (Bentham & Crouwel). Zachte factoren als atmosfeer, uitstraling en representativiteit wonnen aan belang bij de locatiekeuze. Daardoor kwamen ook leegstaande historische gebouwen in beeld voor hergebruik en herbesteding tot kantoor. Een radicaal voorbeeld is het 'zwevende' kantoorgebouw 'De Brug' van Unilever boven de getransformeerde oude margarinefabriek op Zuid in Rotterdam (JHK Architecten). Door de globalisering en het aantrekkelijke vestigingsklimaat in ons land ontwierpen talrijke sterarchitecten kantoorgebouwen voor Nederlandse bedrijven die een mondaine uitstraling zochten en voor internationals die zich in Nederland vestigden. Bij onze internationale zee- en luchthaven staan ze te pronken: het World Port Center en het KPN gebouw op de Rotterdamse Kop van Zuid (N. Forster en R. Piano) en het hoofdkantoor van ABN AMRO langs de Amsterdamse Zuidas (Cobb). Ook in een historische stedelijke context viel het moratorium op hoogbouw weg, zoals in Leeuwarden met de kantoortoren van Achmea (A. Bonnema en J. Van der Leij) en in Arnhem met de Rijn- en Parktoren (UN Studio). De sky was de limit totdat in 2007 een diepe crisis uitbrak en er een (voorlopig) einde kwam aan de gloriejaren van de kantorenbouw.

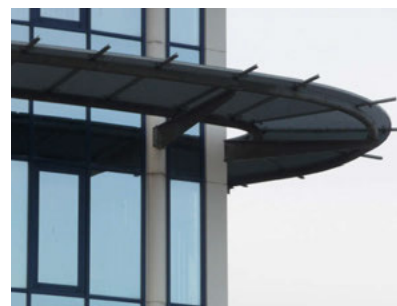

Binnen de beperkte mogelijkheden van deze verkennende quickscan was voor het uitdiepen van alle relevante aspecten helaas geen plaats. Op termijn is dat wel wenselijk en zelfs noodzakelijk om het cultuurhistorische belang zorgvuldig te kunnen afwegen bij sloop of herbestemming. Denk daarbij naast de gebruikelijke aspecten als typologie, gebruik, ontwerper, schoonheid, bouwstijl, bouwtechniek, kunstwerken, situering, verkaveling, gaafheid en zeldzaamheid ook aan de rol en betekenis van de programmering, meubilair, huisstijl, technische installaties, stabilisatie, vluchtroutes etc. Deze verkenning heeft primair tot doel om de cultuurhistorische dimensie van het moderne kantoorgebouw op een beeldende wijze te agenderen. Een soort *appetizer* die de discussie moet voeden. Daartoe is de naoorlogse periode opgedeeld in thematische tijdvakken, met per thema aandacht voor het icoon, het archetype en het doorsnee kantoor. Bij de iconen gaat het om spraakmakende toonbeelden uit een bepaalde periode. Ze zijn speciaal voor dit doel gefotografeerd op de schaalniveau van de omgeving, de bouwmassa, het gevelbeeld, de entree en de werkvloer. Het archetype in de betekenis van tijdsbeeld wordt per thema gepresenteerd in een aantal analysetekeningen. In de tekeningen gaat het vooral om de typologie, de opzet en het stramien. Het doorsnee kantoorgebouw wordt getoond in een fotoreeks van willekeurige voorbeelden uit Nijmegen. Bij deze foto's gaat het specifiek om de architectuur, de stijl, het kleur- en materiaalgebruik. De iconen, tekeningen en fotoreeksen laten zich 'lezen' als drie leeslijnen door de ontwikkeling van het

kantoorgebouw in de afgelopen halve eeuw. De iconen zijn ontleend aan de *Architectuurgids Nederland 1900-2000* (Uitgeverij 010, Rotterdam 2006) en gekozen op een combinatie van zeggingskracht, geografische spreiding en variatie in het gebruik. Andere kantoorgebouwen die als voorbeelden in de tekst worden aangehaald, zijn eveneens met foto terug te vinden in de genoemde Architectuurgids. De geanonimiseerde analysetekeningen zijn gebaseerd op projectpresentaties van kantoorgebouwen in het vakblad *Bouw*. Per thema zijn daarvoor twee complete jaargangen doorgenomen. Dat leverde voor elk thema minimaal één projectartikel op met voldoende beeldmateriaal voor de tekeningen.

Voor de kleine fotoreeks is gekozen voor Nijmegen. Deze veelvormige afspiegeling van de architectuurgeschiedenis had waarschijnlijk in elke (middel)grote stad in Nederland gefotografeerd kunnen worden. Voor de begeleidende teksten zijn de volgende publicaties geraadpleegd:

- Gunst, D.D. de en T. de Jong, *Planning en ontwerp van kantoorgebouwen: typologie van gebouwen*, Delft 1989
- Ibelings, H., *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*, Rotterdam 2003
- Meel, J. van, *The European Office. Office design and national context*, Rotterdam 2000
- Remøy, H., 'Typologie en transformatie', in: Th. van der Voordt (red.), *Transformatie van kantoorgebouwen. Thema's, actoren, instrumenten en projecten*, Rotterdam 2007, p.212-220.
- Staal, G., *Bouw, heer & meester. De Architectuur van kantoorgebouwen*, Rotterdam 1987

titel	kantoorgebouwen in Nederland 1945-2015: cultuurhistorische en typologische quickscan
datum	maart 2013
in opdracht van	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Nationaal Programma Herbestemming
onderzoek teksten ©	Leon van Meijel en Teake Bouma Leon van Meijel
afbeeldingen ©	Ronald Tilleman: p.1, 12-13, 16-17, 20-21, 24-25, 28-29, 32-33 Leon van Meijel: p.14-15, 18-19, 22-23, 26-27, 30-31, 34-35, 36-37 Teake Bouma: p.4, 6-7, 14, 18, 22, 26, 30, 34 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: p.10
vormgeving	Franka van Loon
contact	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed info@cultureelerfgoed.nl www.cultureelerfgoed.nl

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Van Meijel - adviseurs in cultuurhistorie
vanmeijel@adviseursincultuurhistorie.nl
www.adviseursincultuurhistorie.nl

Teake Bouma architectuur/stedenbouw
info@teakebouma.nl
www.teakebouma.nl

Ronald Tilleman Photography
ronald@tilleman.nl
www.tilleman.nl

2003

2006

